

A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus

Szerkesztette Kassai Iлона

Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek 10.

A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus

Szerkesztette Kassai Ilona

Pécs
2013

Kiadja:
Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola

Felelős kiadó és sorozatszerkesztő: KASSAI ILONA

Minden jog fenntartva

ISBN 978-963-642-564-7

TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029

Tudományos képzés műhelyeinek támogatása
a Pécsi Tudományegyetemen

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

- 1. szám:** *A jelnyelv helyzete a kutatásban, az oktatásban és a mindennapi kommunikációban.* Szerk.: Szabó Mária Helga, Budapest – Pécs, 2003
- 2. szám:** *Etűdők alkalmazott nyelvészetre.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2004
- 3. szám:** *Szakszó, szaknyelv, szakmai kommunikáció.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2005
- 4. szám:** *A nyelvi tabuktól a temporális referensekig.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2006
- 5. szám:** *Nyelv, nyelv, nyelv a Máté evangéliumától a finn egészségügyig.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2007
- 6. szám:** *Dolgozatok a hangos stílusról.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2008
- 7. szám:** *Pszicholingvisztika egy életen át.* Szerk.: Szépe Judit, Pécs, 2009
- 8. szám:** *Az akcentus kérdésköre.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2010
- 9. szám:** *A gendernyelvészet horizontja.* Szerk.: Huszár Ágnes, Pécs, 2013
- 10. szám:** *A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus.* Szerk.: Kassai Ilona, Pécs, 2013

A 9. és a 10. füzet letölthető a Nyelvtudományi Doktori Iskola honlapjáról (nydi.btk.pte.hu), valamint a Magyar Elektronikus Könyvtár és a Google Books oldalairól.

Tartalom

<i>Kassai Ilona</i> Kazinczy, a nyelvpolitikus.....	1
<i>Fehér Éva</i> A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus: Kazinczy és a nyelvújítás.....	7
<i>Borbély Angéla</i> A -mány, -vány és -At képzők versengése a nyelvújítás korában, valamint azt megelőzően és azt követően	21
<i>Kovács Gábor</i> A -mány/-mény képzős származékszavak kialakulása és utóélete	30
<i>Bakó Eszter Bernadett</i> A magyar nyelvújítás folyamata: Mire vezethető vissza egyes szavak nyelvhasználatba való beépülése?	37
<i>Molnár Mária</i> A nyelvújítás szótárában szereplő, m betűvel kezdődő szavak vizsgálata	47
<i>Virágh Árpád</i> Mennyire időtálló a nyelvújítás szókincse? A nyelvújítás szókincse majd' másfél évszázad elteltével	54
<i>Csányi Eszter</i> A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus, avagy miért nem honosodtak meg bizonyos kifejezések nyelvünkben	58
<i>Takács Izabella</i> Bárczi Géza <i>Magyar szófejtő szótára</i> (1941) és az akadémiai <i>Magyar</i> <i>értelmező kéziszótár</i> (2003) szócikkeinek összehasonlítása	62

Novák Barnabás

Nyelvpolitika a jogi szaknyelv tükrében 68

Jóri Anita

Az elektronikus zene szaknyelvének nyelvpolitikai kérdései 73

Englender-Virth Petra

„Ádámka bealudt a kocsiban”: A *be* igekötő és a neologizmusok 79

Kazinczy, a nyelvpolitikus

Kassai Iлона
kassai@nytud.hu

Az egyáltalán nem könnyen meghatározható nyelvpolitika az a NYELVI IDEOLÓGIA, amelynek a talaján állva a nyelvpolitikusok tudatos (nyelvtervezési) döntéseket hoznak nyelvek és nyelvváltozatok sorsának alakulásával kapcsolatban, s ezzel aktívan és előremutatón beleavatkoznak a nyelvhasználatba (l. pl. Sándor Klára 2006, 970-973).

Előadásomban a nyelvújítást mint nyelvpolitikai aktust a magyar nyelvbe való tudatosan tervezett beavatkozásnak tekintve arra a kérdésre próbálok választ találni, hogy milyen nyelvpolitikus volt Kazinczy Ferenc, a nyelvújítási mozgalom élharcosa és sikerre vivője, akiről Petőfi 1847-ben, Széphalmon című versében ezt írta: „...csak fél századig / Tartá vállán / mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét.”

Kiindulásképpen – Bíró Ferencsel szólva – annyit bátran kijelenthetünk, hogy „...egy olyan országban, ahol a latin a hivatalos nyelv, ahol a lakosságnak csaknem hatvan százaléka nem magyarul beszél, ahol az uralkodó anyanyelve évszázadok óta a német, és ezeknek az uralkodóknak a székhelye is egy másik ország fővárosa,” a nyelvpolitika számára „igen egyedi és igen komplikált helyzetről van szó” (Bíró 2005, 17). Vele folytatva az is tény, hogy a XVIII. század második felének elején az akkori Magyarországon érvényben lévő közösségfogalmakkal szemben, mint amilyen a NATIO HUNGARICA és a HUNGARUSTUDAT, fokozatosan teret nyer az a nemzeteszme, amelynek legfontosabb, mert konstitutív mozzanata A NYELV. A magyar nyelvvel kapcsolatban felmerült kérdések pedig elsősorban a „tudományok”, értsd irodalom- és nyelvtudomány világában jelentkeztek. A korabeli magyar nyelv ugyanis nem volt elég gazdag és árnyalt ahhoz, hogy a hivatalos latin vagy a vele párhuzamosan használt német helyébe léphessen, hogy magas szintű nemzeti irodalmat műveljenek rajta (Bíró 2005, 18). Ezért Bessenyei György több írásában sürgeti az anyanyelven való művelődés lehetőségének megteremtését, mondván, hogy „csupán idegen nyelven soha még egy Nemzet is e földön, a maga anyanyelvét megvetvén, bölcsességre, tudományokra nem emeltethetett (1779 – A holmi). Kisvártatva írók, költők és tudományos szakírók csatlakoznak a magyar nyelv megújítása iránti igény megfogalmazásához, amely így egyéni akcióból közügyé válik. Könyvtárak és olvasóköri alakulnak, 1780-ban a Magyar Hírmondó megjelenésével megszületik a magyar nyelvű sajtó, amelyben szintén teret kap a nyelvmegújítás eszméje, sőt gyakorlata is. A javuló életkörülményeknek hála az átlagéletkor a 18. század végére 25-ről 35 évre emelkedik, s ez a megnyert 10 felnőtt év igen kedvez a kibontakozó művelődésnek. A legszembetűnőbb eredmény a század végére az lett, hogy megjelent és széles rétegekig eljutott az önművelés igénye, s a nemesség nemcsak saját magát művelte, hanem a környezetét is, s pártolta a tudományos és kulturális életet. Felértékelődött a nemzeti nyelv és kultúra, a tanulás, az oktatás szerepe, a közjó a kormányzat alapelvevé vált (Kosáry 1980). Mindebben nagyon fontos szerepük volt a felvilágosodás Párizsból jövő eszméinek, amelyeket Magyarországon elsősorban Bessenyei György közvetített.

Ami a nyelvvel való foglalkozást illeti, az ennek megújításában érdekelt, ám még járatlan neológusok olykor túlzásba vitt tevékenységére ellenhatásként hamar jelentkeznek az ortológus ellentábor, s ezzel kezdetét veszi az a nyelvújítási mozgalom¹, amelyet Bessenyei alapozott meg (l. fentebb), csúcspontját azonban a 19. század második évtizedében Kazinczy

¹ Áttekintésében, ha más forrást nem idézek, Tolnai Vilmos korszakos feldolgozására támaszkodom (Tolnai 1929).

tevékenységével éri el, és nála is jut nyugvópontra az évtized végén, hogy csöndes mederben folyják egészen a Magyar Nyelvőr 187 –i megjelenéséig .

Nyelvújítói tevékenységének első megnyilvánulása a hat és fél éves fogsága előtti időszakra esik, amikor 1788-ban, ortológusként (!) lép fel a Magyar Hírmondót szerkesztő Barczafalvi túlzó szófaragásai és szókoholásai, valamint az idegen nyelvből fordítók által alkalmazott németes és latinos megoldások és alantas szólások ellen, mondván, hogy „Én a szószerzést átaljában tilalmasnak nem állítom: de azt kívánnám meg, hogy az újonnan talált szó azt, amit jelenteni akar, alkalmasint kinyomja, hogy bizonyos gyökértől jöjjön, hogy magyar hangzású legyen és a nyelvnek analógiájához alkalmaztassék, hogy az ilyenek félénken és igen ritkán hordattassanak elő. Ide tartozik már az, hogy az olyan dolgokat, a’ mellyek Magyar nevezeteket szorosán nem kívánnak, megszokott nevezetek alatt hagyjuk meg”. Érdemes felfigyelni arra, hogy megjegyzései közül az analógia és az etimológia nyelvi természetű követelmény, míg a többi mind a stilszta finom feltétele; vagyis már ekkor jelentkezik a még ortológus Kazinczyban a stilszta-neológus, amivé később fejlődött. S példája jól szemlélteti azt a körülményt, hogy lényegében nem volt éles határ a két tábor között, legfeljebb a közjük húzható egyenes két végén, hiszen számtalan példa van a nyelvújítás történetében arra, hogy a benne részt vevők életük során tábort váltanak vagy nem köteleződnek el markánsan egyik tábor mellett sem. Révai és Verseghy például neológus nyelvművelőkből lettek ortológus nyelvészek, Márton József ortológusként kezdte, majd váltott és mérsékelt neológus lett, míg Pápay Sámuel az ortológia és a neológia között józan középúton haladt (Tolnai 1929).

Fogsága után Kazinczy, mint közismert, Széphalmon telepedett meg, s 1806-tól hivatásának a nyelvújítást tartotta. Előbb csak leveleiben és bírálataiban fejtegette a nyelvújítás szükségességét és módjait, később epigrammákat kezdett írni, melyekben támadja és gúnyolja az ízléstelen írókat. Ezek az epigrammák TÖVISEK ÉS VIRÁGOK címmel 1811-ben jelentek meg. A virágok a tanulni vágyó és tudó írókhoz szólnak, míg a tövisek az ósdiak maradiságát ostromozzák. Még ugyanebben az évben napvilágot lát EPISZTOLA VITKOVICS MIHÁLYHOZ című kötete, melyben kíméletlenül ostromozza a tehetségtelen és műveletlen költőket és a parlagságot. Ez a két költői mű a megindítója a Kazinczy által gerjesztett és vezetett nyelvújítási harcnak. De már ezt megelőzőleg is, még 1802-ben összeütközött a szemében a szintiszta ortológiát megtestesítő Debreceni Grammatika szerkesztőivel, és ettől kezdve a „debreceniség” számára a konok maradiság és a tudatlan önteltség jelképe lett. A Csokonai síremlékéhez fűződő ún. Árkádia-pör kapcsán, 1805-ben megtörtént a képes értelemben vett pengeváltás a két fél között, s ettől kezdve Kazinczy és Debrecen nyílt ellenségekként álltak szemben egymással, sajnos, még nyelvi kérdésekben is.² Ennek a viszálynak lett szenvedő alanya az egyébként kitűnő szótáríró és nyelvtanító Márton József, akit neológus nézetei és a nyelvújítás termékeit eredményesen közvetítő tevékenysége ellenére Kazinczy igaztalanul „maradi debreceninek” tartott. Ez a bánásmód egyben azt a fordulatot is jelzi, amely az 1788-ban még ortológusként megnyilatkozó Kazinczy nézeteiben az eltelt időben bekövetkezett, hogy ti. ortológus nyelvész–stilsztából neológus stilsztává lett. Nyelvújítási elveit Kazinczy tudományosan is kifejti, mégpedig két kedvenc irodalmárának, Dayka Gábornak és Báróczi Sándornak általa írt, 1813-ban és 1814-ben megjelentetett életrajzában. A Dayka-életrajzban Kazinczy így védi meg az idegen nyelvből való kölcsönzés szükségességére vonatkozó elvét: „Még egy nemzet sem vitte előre literatúráját anélkül, hogy azon nemzetektől, melyeknél a tudomány és a mesterség már virágzott, ízlést, szólást ne kölcsönzött volna” (Balassa 1904, 16). A Báróczi-életrajz legfőbb gondolata pedig az, hogy „...a nyelv dolgában nem a szokás a főtörvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója

² A sors furcsa fintora, hogy a 2009-i Kazinczy emlékév központi ünnepségének színhelyéül Debrecent jelölte ki a Kazinczy előtt tisztelgő tudományos konferencia fő szervezője, a Balassi Intézet.

mindannak, amit a lélek gondol és érez. De ennek értésére komoly tanulás, el nem foglalt elme, idegen nyelvek ismerete s dolgozási gyakorlások vezethetnek el bennünket” (Balassa 1904, 25). És mivel írásba foglalt elveit érvényre is akarta juttatni, de tudta, hogy ez harc nélkül nem megy, maga idézte elő a harcot azzal, hogy támadott, a tudományon belüli csaták hasznára hivatkozva. Tettéről így nyilatkozott: „...az én érdemem az, hogy az a titkolt gyűlölködés, mellyel Orthologusaink és Nyelvrontóink [...] egymást közel 40 év óta nézték, világos ellenkezéssé, harcczá lobbant. [...] Illő volt, hogy a sötétség valaha választassék el a világosságtól, 's Íróink, 's Olvasóink közönsége [...] az egyik vagy másik zászló alá térjen”. Az ortológia visszakozik, Kazinczy táborában pedig ott van a neológia valamennyi elméleti és gyakorlati művelője. A megkezdett harc később az egész országra kiterjedt. A dunántúli ortológusok szervezkednek Kazinczy ellen, s 1813-ban megjelentetik a Mondolatot, a leghévesebb és legsértőbb gúnyiratot, mely bántó módon támadja meg nemcsak Kazinczyt, hanem az egész nyelvújítást. Az eddig csak lappangó neheztelés a két tábor között nyíltan kitör.

A Mondolat hatása példátlan volt: soha irodalom ennyire föl nem keltette a közérdeklődést! Kazinczyt a legjobban az bántotta, hogy a gúnyiratban egy sorba helyezik az ízléstelen szófaragókkal, akiket írásaiban ő maga is üldözött. Mivel azonban méltatlannak érezte, hogy részt vegyen az ellentámadásban, háttérbe vonult, így a Felelet a Mondolatra a hozzá közel álló Szemere Pál és Kölcsey Ferenc tollából látott napvilágot 1815-ben, stílusparódiákban gúnyolva a korabeli próza- és versírók pórias, parlagi, terjengős, kényszeredett előadását, mesterkéltséges verselését, a Debreceni Grammatika tudálékosságát. A Feleletnek is akkora hatása volt, hogy még olyan olvasói is megsértődtek, akiknek se irodalomhoz, se nyelvújításhoz semmi közük nem volt. A két gúnyirattal a nyelvi kérdések közbeszéd tárgyai lettek, s ez mindenképpen a nyelvújítás malmára hajtotta a vizet. Elméletéhez gyakorlati bizonyítéknak és példának Kazinczy korábbi, különféle idegen nyelvekből fordított munkáinak kilenc kötetét tette meg, s ezektől várta, hogy meggyőzik ellenfeleit elveinek helyességéről. Levelekben és értekezésekben taglalták és támadták. A támadásokkal szemben Kazinczy hihetetlen buzgósággal és kitartással veszi fel a harcot, felkeresi a támadókat, és fáradhatatlanul érvel az igaza mellett. Debrecen azonban hallgat, hiszen, sem tudományos felkészültsége, sem irodalmi műveltsége nem áll meg Kazinczyval szemben. Ha pedig mégis megszólal, az gúnyolódás. A vita menetét nagyon megnehezítette, hogy nem volt alkalmas fórum, amely befogadhatta volna, így a vélemények levelekben, röpiratokban, könyvek előszavaiban és jegyzeteiben jelentek meg. 1817-ben azonban – részben Kazinczy sürgetésére – megalakul a Tudományos Gyűjtemény, amelynek a lapjain a nyelvújítás körüli vita hullámai magasra csapnak, s maga a vita is magas hőfokon folyik. A hozzászólók között Teleki László az egyetlen, aki érdemben foglalkozik Kazinczy stíluselveivel, de válaszából kiderül, hogy nem értette meg egészen Kazinczy nézeteit, mert a stílust nagyon közel viszi a nyelv szabályaihoz. Ez pedig még inkább arra bírja rá Kazinczyt, hogy a harcot a végletekig fokozza. Híveit tüzei, ellenfeleit ingerli, érezvén a maga igazát, mikor az írói függetlenségért küzd. A vita heve érthető, ha a hangnem olykor túlzó is, de hát Kazinczy végképp át akarja törni a közöny páncélját. A szóbeli viták mellett írásban is jelentek meg komoly értekezések a nyelvújítás felvetette dilemmákról. Ezek közül kettőre válaszol Kazinczy BEREKSZÁSZI ÉS SIPOS BÍRÁLATA című vitáiratában, 1817-ben. Válasza lényege igen határozott: „A jó Írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, a' mi nyereségére lesz a' Nyelvnek; a' jó Olvasóé abban, hogy mind azt tűrje, a' mi nyereségére lesz a Nyelvnek” (vö. Balassa 1904). Bírálatát úgy zárja, hogy a való, mint mindig, középen lesz. Sem a szokás követői, kiket ész és értelem vezet, nem kívánhatják a nyelv fejlődésének megállását, sem az újítók nem akarhatnak nyelvünkben egészen más nyelvet csinálni, „azokat

kivén, akik iconoclastai³ dühvel mindent fel akarnának forgatni”, fogalmazza meg a nyelvújítás szélsőséges képviselői ellen fordulva, akik elveszik az ő szavai hitelét. Ez a megfogalmazás pedig egyértelműen a megegyezés lehetőségének a felvillantása Kazinczy részéről, aki nagyon jól tudta, hogyan kell a békés megegyezést előkészíteni. Az őt ért támadásokra válaszolni készült, de nem támadólag, hanem békítőleg. Nem diktátorságra tört, amivel vádolták, ő csupán az Ügy igazát kereste: életet vinni a közönybe, vitákban tisztázni az eszméket, megteremtteni a magyar szellemi életet. Belátja, hogy a vita hevében néha maga is túllépte a határt, s ezt be is meri vallani. Válaszában az újítások megítélésének alapjául A NYELV GÉNIUSZÁT teszi, s ezzel olyan fogalmat visz bele gondolatmenetébe, mely az ortológusoknak A NYELV TERMÉSZETE fogalmával igen rokon, s így a kölcsönös megértésnek utat nyit.

A vitát lezárandó, Kazinczy megírja Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél című művét, amely 1819-ben jelenik meg a Tudományos Gyűjteményben. Ebben végigmenve az ortológusokat és a neológusokat elválasztó különbségeken, ezeket egybevegyíti, mondván, hogy a nyelv fejlődésében „Hadd játsszák játékokat:...a’ törvény, szokás, analogia, euphonia, ízlés, régiség, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság ’s poetai szállongás”. Mert: „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységességben és ellenkezésben van önmagával” (vö. Balassa 1904). Ezt tartja Kazinczy a neológia legújabb iskolája elvének. A kérdés ezek után: mit szabad az írónak? A válasz: „mindazt, amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása, s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol”. Kazinczy tulajdonképpen hitvallását és végrendeletét fogalmazza meg e gondolatokban, melyek elsimítják a kiéleződött ellentéteket, mert kiderült, hogy a harcban mindenki nyert, legtöbbit a magyar nyelv ügye⁴. A teljes győzelmet két zsebkönyv jelentette 1825-ben, Igaz Sámuel Hébé-je és Kisfaludy Károly Aurórája, amelyek egyértelműen a nyelvújításnak a győzelmét mutatják a gyakorlatban. Ez jelenti Kazinczy számára adózó küzdelmei eredményes végét. Valamint az, hogy a másik táborba tartozó Kisfaludy is megfogalmazza Kazinczy érdemeit, a következőképpen: „...a Magyar Nyelvnek Culturáját fél századdal előbbre mozdítottad [...] Hogy Magyar nyelven Himfim, és egyéb elmeíveim születhessenek, avégre Neked előttem születned, írnod és előttem menned [...] szükséges volt”.

Külön kell szólni Kazinczy kiterjedt levelezéséről mint nyelvpolitikusi tevékenységről, hiszen a levelezés abban az időben igen hatékony terjesztője volt a nyelvi újításoknak. Márpedig Kazinczy levelezése az egész ország szellemi életét Széphalmon összpontosította. Ahogyan Szerb Antal összefoglalta: „Egyike volt a világirodalom legszorgalmasabb levelezőinek. Levelezésben állott mindenkivel, aki hosszú élete alatt valamelyest csak számba jött a szellemi Magyarországon, és levelezett mindenről, ami értelmes téma akkoriban felmerülhetett. A kor belső története szempontjából ezek a levelek megbecsülhetetlenek, és mint alkotások is Kazinczy legjobb művei” (1934/1986, 266-267).

A válasz tehát az előadásom elején feltett kérdésre az, hogy Kazinczy JO NYELVPOLITIKUS volt, mert megvolt nála a messze tekintő ideológia, ti. a művelt nemzet eszméje, melynek talajáról tudatosan ki kell művelni az elmaradott nyelvet, hogy idővel alkalmas legyen AZ ÁLLAMNYELV státusának betöltésére. Továbbá a kíváncsú nyelvpolitikai

³ képrombolói.

⁴ Az epilógust Teleki József, Teleki László fia írja meg „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-mondások által” című akadémiai pályamunkájában, mely összefoglalja mindazokat az eredményeket, melyeket a nyelvművelés terén az ortológia és a neológia harca a Debreceni Grammatika óta felvetett és tisztázott.

cél elérése érdekében az eszközök gazdag és változatos tárházát alkalmazta állhatatosan és magabiztosan.

A válaszból adódik egy további kérdés. Nevezetesen az, hogy mi tette számára mindezt lehetővé. Véleményem szerint magasan kora fölött szárnyaló szelleme, világpolgár mentalitása és páratlan műveltsége. Eme erényektől sikerült megkapnia a végrehajtáshoz szükséges magabiztosságot és állhatatosságot.

Végül ismerjük meg, 1832-ben mondott emlékbeszédében miként vélekedett Kazinczy Ferencről tanítványa és pályatársa, Kölcsey Ferenc: „Kazinczy nem vala legelső, nem egyetlenegy, ki a nyelvvel történt nevezetes fordulást kezdé és eszközlé. De övé a dicsőség, hogy ízlést párosított igyekezetével, hogy dolgozásait értelmei hevével el tudta önteni. [...] Csak így, s csak neki lehetett hatalmában oly széles terjedtségű befolyást szerezni, oly közönséges erővel hatni a nyelvre és írókra: mint nem még az ideig senki más. [...] A mi magyar nyelvünkkel véghezvitt újításokat sokan nevelték s nevetik maiglan; pedig azok a nemzeti ébredező szellem természetes kiütései valának. [...] Kazinczy ízlést erőhez csatolva kezdett a nyelvvel küzdeni oly korban, midőn az egy nagy és következzel teljes mozdúlatra vala hajlandó, s ízetlenség és gyöngeség által örökre hibás utat vett volna magának. Kazinczy a maga Gessnerétől fogvást a Pannonhalmi Út-ig minden írásait csínnal, hévvel és ifjúi étellel öntötte be, s ezáltal az írósereg figyelmét magához ragadván, literatúránkban új időszak alapítója lőn. Kazinczy fellázasztott maga ellen sok író, s ezzel oly kilobbanást okozott, mely írókra és nemzetre elektromi szikra gyanánt munkált s a literatúra parányi körét kiszélesítette. Ezek az ő nagy és tagadhatatlan érdemei. Mert prózája minden fogyatkozási mellett is, örökre szép lesz ugyan; versein művészi kéz fog ismerszeni, s kivált epigrammjai a költés koszorújában hervadatlan virágok maradnak: de a nemzetet nem ezek által tevé hálaadásává. Szellem vala ő, mely a tespedő egészet oly sokáig csaknem egyedül eleveníté; s lépcső, melyen egykorú magásra hághassanak, s a szerencsésebb maradék tetőre juthasson.” (1975, 372-376).

Az eredeti szerzőnek kijáró elismerést pedig a XX. század harmadik harmadában kapja meg Kazinczy két írónőtól kései elégtételként. Szabó Magda 1975-ben ezt írja: „Mekkora író volt, uramisten, már 1806-ban is, mikor a magyar szépprózát igazi művészi szinten alig-alig valami képviselte; [...] Ugyan hányan vannak a széppróza művelői között, akik arra a bravúr-ra képes, amelyet ama érsemlyéni látogatás rögzít? [...] Felejtethetlen, filmre kívánczó kép! [...] Kazinczy naplórészlete voltaképpen irodalomtörténeti esemény” (idézi Szilágyi 1984, 9-10). Két évvel később Nemes Nagy Ágnes a Fogságom naplójáról ezt írja: „Gyorsan megvádoltam magamban a magyar irodalomtörténetet, a legjobb esszéistákat, a szenvedélyes olvasókat majd százötven évre visszamenőleg, hogy véka alatt tartanak egy remekművet. [...] Sok mindent vártam Kazinczytól. Ezt nem. Ezt a tempóérzéklet, ezt a pátosztalanságot, ezt a szépelgésnélküléget nem. Ez egy másik Kazinczy. Közismert irodalmár arcához alig hasonló. [...] Úgy, ahogy van, valószínűtlen karcsúságában és éppoly valószínűtlen nagyságában a magyar XVIII. századvég remeke, történelmi híradófilmje és legmagánemberibb összefoglalója” (idézi Szilágyi 1984, 27-28).

Irodalom

- Balassa József (1904) *Kazinczy és a nyelvújítás*. Pozsony–Budapest, Stampel.
- Bíró Ferenc (2005) Előszó. In Bíró Ferenc szerk. *Tanulmányok a magyar nyelv 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum Kiadó, 7-21.
- Kosáry Domokos (1980) *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kölcsey Ferenc (1975) Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett. In: *Kölcsey Ferenc válogatott művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 369-377.
- Pelcz Katalin (2008) *Nyelvmesterkedés – Ferencz József magyarul tanul*. Pécs, Új Mandátum Kiadó.
- Sándor Klára 2006 Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In Kiefer Ferenc főszerk. *Magyar Nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 958-995.
- Szerb Antal 1986 *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Magvető Kiadó. [Az első kiadás 1934-ben jelent meg.]
- Szilágyi Ferenc (1984) Bevezetés. In: Kazinczy Ferenc (1984) *Sophie*. Összeállította és a bevezetést írta Szilágyi Ferenc. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Tolnai Vilmos (1929) *Nyelvújítás. A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. Budapest.

A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus

Kazinczy és a nyelvújítás

Fehér Éva

feher.eva@tfk.kefo.hu

Dolgozatom összegző szándékkal készült, melyben a nyelvújítás időszakát most Kazinczy nyelvpolitikájának szemszögéből vizsgáltam. A dolgozat elkészítésekor a nyelvújításról szóló irodalmak mellett több reformkori mű olvasása ismét megerősítette bennem a nyelvújítók, nyelvtörténészek, kutatók és tudósok nélkülözhetetlen voltát a magyar nyelvtörténetben. Vizsgáltam Kazinczy Ferenc 1808-ban leadott Tübingai Pályaművet a Magyar Nyelvről című művét, vagy a Tövis és Virágok (1811), az Episztola Vitkovics Mihályhoz (1811), és a Felelet a Mondolatra (1815) reflexióit.¹

Kazinczy írói stílusa nemcsak a bölcs, előrelátó, higgadt és őszinte személyiségét tükrözi, hanem azt is, hogy hogyan látta át a kor szellemiségére jellemző és az adott diplomáciai körben elvárt kommunikációs helyzeteket. Rendkívül jó stratégiával és megfontoltsággal forgatta a tollat, a szavakat. A magyar nyelvhez kapcsolódó lexikális és grammatikai ismereteiről, széleskörű tájékozottságáról és felvilágosultságáról tesz tanúbizonyságot az a levelezési áradat, amelyet nemcsak a nyelvművelés érdekében (halála után ezeket a Magyar Tudományos Akadémia 23 kötetben összegyűjtve közölte), és amit nem csupán barátaival, hanem a korszak politikai, irodalmi, művészeti és tudományos elit köreihez tartozó személyekkel folytatott.²

A dolgozat elsősorban Kazinczy Ferenc írásra épül, de kitérek a nyelvújítás nyelvre gyakorolt hosszú távú eredményeire, a szótárak, lexikonok, és enciklopédiák megjelenésére. Ezt követően vetem össze az általam kiválasztott három szótár szógyűjteményét, melyből az összehasonlítás miatt az azonos betűrendbe tartozó szócsoportokat sorakoztattam fel.

Kazinczy nyelvpolitikája

Az, ahogyan Kazinczy irányította és gondozta nyelvpolitikájának útját több szempontból is szimpatikus. A magyar nyelv érdekében tett apróbb lépések után (fordítások, útikönyvek írása, beszámolók, stb.) kitörési pontot a német Allgemeine Zeitung 1808. március 10-i számának mellékletében megjelent a Cotta-féle Könyvkereskedés pályaműkérdése jelentett. A bécsi császári és királyi udvar kérdésére adott válasza, egyértelműen mutatja nyelvi és politikai jártasságát.

„Mennyiben lehetséges, tanácsos, és a Magyar Országban, s vele összekapcsolt apróbb Tartományokban lakó különféle Nemzeteknek javokkal és szabadságaikkal megegyeztethető, a Magyar Nyelvet egyedül magát Hivatalbéli nyelvvé tenni a köz Tisztségekben, az Igazság kiszolgáltatásában, és a Tanításban? El vagyon é a nyelv erre így készülve, a mint elkerülhetetlen szükséges? Micsoda hasznok, vagy micsoda károk származhatnának ebből polgári, kereskedő, és tudománybéli tekintetben?” (Jutalom Kérdés Német Országból magyar fordítás, mely a Hazai Tudósítások 1808. június 4., 36. szám, 286. oldalán jelent meg.)³

A Jutalom Kérdés Német Országból című melléklet összesen 21 (magyarországi, bajorországi és erdélyi származású) személyt ösztönzött válaszra. A Magyar Tudományos Akadémia korabeli levéltári adatait és jegyzőkönyveit összegezte Heinrich Gusztáv, aki a

¹ Vajthó; 1931

² Váczy; 1911; 5-6. p.

³ Heinrich; 1916, 6. p.

Kazinczy Ferenc Tübingai Pályaműve a Magyar Nyelvről című munkájának bevezetőjében (Heinrich 1916, 26) részletesen leírja a Pályakérdés körüli politikai és kulturális bonyodalmakat.

Kazinczy Ferenc július 2-án elküldte a Cottának Pályaműválasztát, mely azóta mérföldköve lett a magyar nyelvújításnak. A bírálók véleménye szerint „Roth és valamelyest Kazinczy”⁴ válasza volt említésre méltó. A neológusok tábora felbuzdult, és mindenáron meg akarta jelentetni a Pályaművet, ami a cenzúra vagy Ausztria háborús körülményei miatt (a kiadást segítő engedély aláírásának elmaradása) nem látott napvilágot. Pedig Kazinczy német nyelvre is lefordította (revizora Rummy Károly löcsei tanár volt), mert munkáját két nyelven szeretne volna kiadni. Végül az Erdélyi Múzeumban 1814-ben csak a felvezető rész került kiadásra, amely Heinrich Gusztáv szerint kor- és művelődéstörténetileg érdekes, értékes és tanulságos.

Nyelvpolitikai szempontból nézve a mű remekül dolgozza össze a válaszokat és az indokokat. A részletes nyelvtörténeti felvezetővel áttekintést ad a magyar nyelv történelmi, kulturális, politikai és társadalmi szintű változásáról, miközben hangsúlyozza a nyelv alkalmazkodóképességét. Látens módon csempészi bele a „Magyar Nyelv” (végig nagy kezdőbetűvel írja a kifejezést) életben maradásának feltételét, a lexikális és grammatikai rugalmasságot, és az élő nyelvekre jellemző változékonysági vonást. Teszi mindezt úgy, hogy hangsúlyozza történelmi nagyjaink nyelvi örökségét, valamint kiemeli a környező nemzetek és népek nyelvi jelenlétének inspiráló hatását.

Pozitív és nyitott szemléletmódja hitelessé teszi semleges politikai megnyilatkozásait. Bár a mű minden sorából sugárzik a haza iránti hűség és a nemzetben való hit, retorikailag olyan gondosan szerkeszti össze mondanivalóját, hogy abból németellenességet vagy felségárulást keresve sem lehet találni. Talán ennek a remek írói stílusnak és világszemléletnek köszönhető, hogy a Pályamű meggyőzte a császári udvart. A levéltári feljegyzésekből kiderül (Heinrich 1916) a bécsi udvar legfőbb dilemmája: teret adva magyar nyelvnek, az felébredhet a népben a nemzeti öntudatot. Ez a század közepén be is igazolódott, de a forradalmat, a nyelvi kirobbanást, és a magyar irodalom virágkorát a Nyelvújító már nem érthette meg. Nem osztozhatott az Királyi Országgyűlés és a Magyar Tudományos Akadémia örömeiben sem, amikor 1844-ben V. Ferdinánd aláírta az Országgyűlés javaslatát elfogadását a nemzeti címerre, lobogóra, pénznemre és az államnyelvre vonatkozóan. Ez utóbbinak ő volt a kor úttörője és legfőbb közbenjárója. „*A koszorú s dicsőség legyen azé, a kinek a végeztések rendelték, csak a jó ügy érjen diadalmat!*” (Kazinczy Ferenc: A Magyar Nyelv Polgári nyelvvé emelése felől – Előszó, 1808)⁵

„A Magyar Nyelv Polgári nyelvvé emelése felől”⁶

Jó nyelvpolitikai és írói stratégiát választ azzal Kazinczy, hogy a hazafias szellemiségű, de tudóshoz méltóan reális és szakmai felvezetés végén három pontban vázolja a Pályamű nyelvművelési szándékát. A Pályakérdés három pontja egyértelműen mutatja a nyelvi önállóság lehetőségeit és feltételeit.

A Pályakérdésre adott választ teljes egészében egyszer sem adták ki. Dolgozatom fenti fejezetcíme volt a pályamű eredeti címe, amely ezen kívül még egy nyelvtörténeti felvezetésből és egy szakaszból állt. A szakaszban fogalmazódik meg tulajdonképpen a három kérdésre a három válasz. A Pályamű az eszmefuttatásokon, a hivatalos hivatkozásokon kívül a kor jeles alkotóinak verseit is tartalmazza. Ezeket a példákon keresztül igazolta a mű szerzője

⁴ Heinrich; 1916; 31 p.

⁵ Váczy; 1911, 27 p.

⁶ Váczy; 1911, 50-51 p

nyelvünk alkalmasságát. Alkalmasságot arra a változásra, amit a neológus kör szókincs bővítéssel és nyelvtani egyszerűsítés és kiegészítés által kívánt megvalósítani. Erről a teljes körű nyelvi forradalmasításról számol be részletesen Ruzsinszky Éva (1963) az Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában c. munkájában.

A Pályamű felvezetésében Kazinczy a kérdéskört „a világosabb felelet kedvéért, új, de egészen kimerítő, czikkelyekre bátorkodott felosztani”:

„Az első czikkely volna ez:

Melly nyelvet kíván Magyar-Országban polgárinak a nemzet java s dicsősége?

A második:

Mennyire fér-öszve a magyar nyelvnek polgári nyelvvé emelése azon különböző nemzeteknek javokkal és szabadságaikkal, mellyek Magyar-Országban s az azzal összekötött tartományokban laknak? s melly hasznok és károk erednek ebből őreájok s a nemzetre politikai, commercialis és tudománybeli tekintetben?

A harmadik:

Bir e a magyar nyelv a kiműveltetésnek azon mértékével, mellyet e feltétel kíván?

(Kazinczy Ferenc levele Kis Jánoshoz, 1808. augusztus 19.)⁷

Az Első Szakaszban megadott válaszok jól kidolgozottak, a meggyőzés és az érvelés technikáját rendkívül jó érzékkel alkalmazta. A magyar nyelv szépségének fejtegetése, védelmének és nélkülözhetetlenségének kifejtése finom modorú. Az írás olvasmányos, nem riasztja el, és nem távolítja el az olvasót (a bírálót) a témától.

Rögtön az első bekezdésben tisztázza, hogy kezdeményezése elsősorban nyelvművelői szándékkal bír, „nem alakos fortély” és a tollforgatás nem csupán „vad buzdulat, nem a pusztaság mive, nem más nemzetek megvetése”. Ezzel az őszinte bemutatkozással akár meg is nyerhette küldetése számára az osztrák bírakat. További, szállóigévé vált gondolatai elsősorban a nyelvtudomány szemszögéből közelítik meg a témát, a politikai szempontokat másodlagosnak tekinti. Szimpatikussá azzal teszi Kazinczy a nyelvápolás, a nyelv egységesítésének, valamint a nemzeti államnyelv szükségét, hogy a hétköznapi emberek fordítsa az olvasó figyelmét. Elsőként az írni és olvasni nem tudó, adót fizető, a hivatal labirintusában botladozó jobbágy érdekeit veszi figyelembe, és csak azután beszél a polgárságot és az arisztokráciát érintő kulturális és művészeti területek szükségállapotáról. A politikát, a köztisztviselőket, illetve az igazságszolgáltatást érintő nyelviséget óvatosan ugyan, de bírálja.

Azzal, hogy a magyar nép pártfogóinak, és annak fejlődését segítő Habsburgok nevét megemlíti, valamint dicséri a nemzetünk érdekeit képviselő uralkodók tetteit, mondhatni elúzi a kételyeket az egyenes és ármány nélküli szándékaról.

Nem tudhatjuk, hogy ezt az írói megközelítést szándékos és átgondolt rafinériával alkalmazta vagy írói ösztöne, intellektusa, és a retorikában való jártassága alakította a Pályamű szerkezetét. Mindkét lehetőség egyértelművé teszi Kazinczy Ferenc céltudatosságát.

A nyelvújítás nyelvpolitikája

A nyelvújítás szükségét nem csupán a kor nyelvművelői tartották fontosnak, hanem az irodalom, a színházművészet, az oktatás, a vallás és a politika. Az a cél, amit Kazinczy évtizedeken keresztül dédelgetett, 1808-ban megvalósulni látszott. Amikor 1814-ben az öt éves osztrák-francia háború után ismét elővette a bécsi udvar a magyar nyelv ügyét, végképp kiteljesedni látszott a nyelvi reform.

⁷ MTA levéltár Kazinczy Ferenc levelezése V, 39 – 53. 1. In: Heinrich Gusztáv: Kazinczy Ferenc Tübingai Pályaműve a magyar nyelvről, MTA, Budapest, 1916, 33.p.

(1) A nyelvapolás és nyelvújítás több kérdést vetett fel, ami két igazán fontos gondolatkörre épült. Az első, a meglévő nyelv szókészletének bővítése, alakítása. Ehhez Kazinczy és az őt körülvevő munkatársak többféle lehetőséget láttak.

A magyar nyelv lexikai és fonetikai milyenségére, a nyelvújítók elsőként az ország egyes régióiban élő (A) nyelvjárások szókészletét vizsgálták, és a köznyelvi használatba beilleszthető szavakat gyűjtötték egybe.

Kazinczy csak később barátkozott meg az (B) újonnan alkotott szavak beépítésével. Fenntartásai voltak az esetleges nyakatekert és tartalmatlan szavak létrehozásával. Végül az idegen nyelvi szövegek fordítása, és a hivatali nyelv magyarosítási folyamata győzte meg arról, hogy a magyar nyelvnek szüksége van a belőle hiányzó szavak beillesztésére.

A (C) grammatikai változtatások a nyelvi egyszerűsítés és a tömör kifejezőmód használatát tették lehetővé. A következőkben Ruzsinszky Éva (1963) és Kossa János (1979) írásaira támaszkodva gyűjtöm össze a nyelvfejlesztő és nyelvújító eljárásokat. Azokat, melyek az ortológusok és neológusok szellemi csatái után a nyelv előnyös változását szolgálták.

A) *A tájszók irodalmi és köznyelvi használata, felhasználhatósága* (nyelvújítási szempontok)

- a régiók sajátos szavainak kiterjesztése (valódi tájszók) pl.: *ifjonta, naponta, borostyán, séta, lóránt, ólat, istálót*;
- a jelentés szerinti tájszók (többféle jelentéssel bíró szavak) pl.: *szapora, zeke*;
- alak szerinti tájszók, nyelvjárási ejtészváltozatok, variánsok (provincialisizmus?) pl.: *ló, lú; szép, szíp; hamar, hammar; útat, utat*;
- a tájszók esetleges „szubjektív” hangulati értékkel bíró kifejezéseik beillesztése pl.: *begyeskedő, kevélység, gög, pompás, fattyú, zabi, cinkos, nyájas*;
- a tájszók esetleges nem nyelvjárási jellegből adódó egyéb hangulatot kifejező változatai (vokálisok és konzonánsok változatai) ;
- a tájszó, mint új szó (más régiókba átültetés) ;
- a tájszó mint régi szó (a tájszavak irodalmi átültetése);
- a tájszók mint „költői” és „próza” szavak (vagyis a köztől elemelkedő, de régióhordozó);
- a tájszók mint „népies” szavak (irodalmi stílusba nem való, de a köznyelvbe beleilleszthető kifejezések).

B) *az újonnan alkotott szavak eljárásai*

a. igeképzők:

- aszt/-eszt: *erjeszt, puffaszt*;
- g gyakorító képzővel való felcserélése: *versenkedik=verseng*;
- ít: *ábrándít*;
- kedik/-ködik: *durvaskodik*;
- kezik/-kozik: *ajánlkozik*;
- mányoz/-ványoz/-vényez: *tanulmányoz, utalványoz, öntvényez*;
- ng: *borzong*;
- sít: *férfrasít*;
- ul/-ül: *irányul, lendül* ;
- z: *éljenez*.

b. névszóképzők:

- a/-e: *búra, inga, penge*;
- acs/-ecs: *szivacs, szegecs*;
- adalom/-edelem: *riadalom, hiedelem*;

-adék/-edék: *csapadék, lepedék*;
 -ag/-eg: *osztág, szalag*;
 -alék/-elék: *adalék, törmelék*;
 -alom/-elem: *riadalom, türelem*;
 -ály/-ély: *aggály, szentély*;
 -am/-em: *szólam, ütem*;
 -any/-eny: *higany, légeny*;
 -ány/-ény: *vágány, fölény*;
 -ar/-er: *jogar, szemer*;
 -árd: *szilárd*;
 -ásos/-éses: az -ás/-és képzős névszókhoz akkor illeszti az -os/-es melléknévképzőt, ha azok átvitt értelemben valami konkrét dolgot is jelentenek: *írásos, kiütéses*;
 -ástalan/-éstelen: az -ás/-és képzőhöz a -talan/-telen fosztóképző kapcsolódik: *gátlástalan, érzéstelen*;
 -ász/-ész: *halász, bölcsész*;
 -ászat/-észet: csakis olyan szavakhoz kapcsolható az -at/-et képző, amelyhez az -ász/-ész már társult: *borászat, sebészet*;
 -at/-et: *adat, ékezet, kövezet*;
 -atag/-eteg: *hallgatag, pöffeteg*;
 -cz: *élcz, bohócz*;
 -da/-de: *áruda, tanoda, vizelde*;
 -ék: *alvadék, hagyaték, táplálék*;
 -ékeny/-ékony: *hajlékony, érzékeny*;
 -encz/-oncz: *bérencz, toloncz*;
 -i: rövidíti az *ott, való, addig...* kifejezéseket: „távolra való” = *távoli*, „addig tartó” = *addigi*, „ott élő” = *ottani*;
 -i-as/-i-atlan: kettős melléknév képző: *állatias, hazafiatlan*;
 -i-ság/-i-ség: ezt a kettős melléknévképzőt sokszor a magyartalanság jellemezheti, ritkán használták: *emberiség, értelmiség, helyiség, szolgáltság*;
 -lag/-leg: az igehatározókat formáló képző: *főleg, egyveleg, némileg, gyakorlatilag*;
 -lagos/-leges: 1830 után használják a -lag/-leg-hez kapcsolatos -es képzőt: *másodlagos, esetleges, felesleges* ;
 -lan/-len: -atlan/-talan helyett: *közvetlen, vízhatlan*;
 -lat/-let: -zat/-zet helyett: *címlét, üzlet, szigorlat*;
 -ma/-me: *adoma, játszma*;
 -mány/-mény: *körülmény, költemény, élmény, találmány*;
 -mány és -vág: *étvágy, járvány*;
 -nok/-nök, : *dalnok, elnök*;
 -ony/-öny: *előny, szurony, öltöny*;
 -or: *kalandor, vidor*;
 -ótlan/-ötlen: *kedvezőtlen, önállótlan*;
 -s: *különös, magányos, felettes*;
 -só/-ső: *benső, hátulsó*;
 -szerű/-szerűtlen: *célszerű, korszerű és korszerűtlen*;
 -tyú/-tyű: *billentyű, dugattyú*;
 -v: *élv, ismérv, szerv*;
 -vány/-vény: *televény, látvány*;
 -zat/-zet: *irányzat, szabályzat, személyzet*.

c. egyéb képzésmódok:

- csonkítás: *cső orr* = *csőr*;
- elvonás: *Bonczol* = *boncz*;
- igető főnévvé tétele: *csavar*, *vagyon*;
- igetős összetételek: *forrpont*, *raktár*, *menhely*, *szünidő*;
- különlegességek: *agancs*, *bőrönd*, *zongora*, *utód*;
- sajtóhibából támadt szók: *főleg* = *főveg*, *mintha* = *minta*;

C) grammatikai változtatások⁸

A helyesírási norma jobbára Kazinczy (és Révai) gyakorlatát szentesítette, és a szóelemzés, valamint a nyelvszokás (kiejtés) alapelvét követte.

Alaktani kérdések:

- az igék alaktanai változásai:
- az -a/-e; -á/-é jeles múlt idő (*csinála*, *néze*; *csinálá*, *nézé*);
- a továbbiakban is az alanyi és a tárgyaz ragozású formák magas és mély hangrendű változatait használták, de jelentésük már nem különbözött a -t/-tt jeles múlttól (*csinált*, *nézett*; *csinálta*, *nézte*). Szövegkörnyezettől függően használták a váltogatott kétféle formát, esetleg esztétikai okból, illetve a változatosságra törekvés jegyében. A Tudós Társaság más-más funkciót szánt a kétféle formának: az előbbi a félmúlt (későbbi elnevezéssel: elbeszélő múlt), az utóbbit a befejezett múlt idő jelzésére találták alkalmasnak, a régmúltra pedig a következő formákat próbálgatták: *ált volt*, *nézett volt*; *csinálta volt*, *nézte volt*. Mindezek mellett felbukkant még a régiségben gyakori (eredetileg folyamatos múlt idejű) *csinál vala*, *néz vala*. Az alak és funkció következetes megosztása, a pontos időbeli viszonyításokra kínált formák megkülönböztetése azonban nemcsak a beszélt, de még az írott nyelvben sem működött;
- a feltételes mód múlt idejű igéjeként azonban benne maradt a nyelvtanunkban;
- a jövő idő különböző típusai. A „fog + főnévi igeneves” újabb szerkezet mellett (*olvasni fog*, *küldeni fog*; *olvasni fogja*, *küldeni fogja*) még élt az -and/-end jeles forma is (*olvasand*, *küldend*, *olvasandja*, *küldendi*). Ez utóbbi a reformkor végére már egyre kevesebbszer volt használatos;
- igealakok kétféle formában: ezek közül kikoptak a *van*, *megy* mellől a *vagyon*, *megyen*, *mén* alakok, a *vártak*, *küzdtek* mellől a *vártanak*, *küzdtenek* féle formák. Az egyetlen meglévő alak is kicserélődött, a későbbiekben archaikussá vált, és átadta a helyét az *olvasnánk*, *kérnénk* formának: *hozasz*, *hozol*, *viszesz*, *viszel*, *sőt*, *ássz*, *ásol*, *keressz*;
- az ikes ragozást Révai Miklós zárt, szigorú rendszerre kívánta formálni. Révaival szemben viszont Versegly Ferenc provinciálisnak tartotta az ikes ragozást, és elfogadta, hogy rendszere felbomlóban van. A tiszta ikes minta sajátosságai: jelen időben: *mosdom*, *mosdol*, *mosdik*; félmúlt: *mosdám*, *mosdál*, *mosdék*, jövő időben: *mosdandom*, *mosdandol*, *mosdandik*; felszólító módban: *mosdjam*, *mosdjál*, *mosdjék*, feltételes módban: *mosdanám*, *mosdanál*, *mosdanék*.
- a korban külszenvedőnek nevezett -atik/-etik, -tatik/-tetik (*váratik*, *kéretik*, *taníttatik*, *kerestetik*) és belszenvedőnek hívott -ódik/-ődik (*kitudódik*, *elfelejtődik*), amely a későbbiekben azután terjedőnek számított és visszaszorult;

⁸ <http://mek.niif.hu/01900/01903/html/index2.html>

- *névszók alaktani változásai:*

- a birtokos személyjelezésben az egy birtokra utaló többes szám harmadik személyű formája, több birtokra utaló alakok egyes főnevek esetében kétféleképpen lehettek. A birtokos szerkezetben, ha a birtokos többes számban állt, a birtokszót gyakran úgy egyeztetették vele, hogy többes szám harmadik személyű végződéssel látták el: *a fák törzsök, a fák ágaik*; a század közepére azonban ez a szerkezet már elavult. Hasonlóképpen visszaszorult - és a későbbiekben inkább csak nyelvjárási, esetleg beszélt nyelvi szinten bukkan föl - a *fejít, kezít, mélyibe* féle forma, a nyelvi egységesülés jegyében átadva a helyét a *fejét, kezét, mélyébe* típusú alakoknak.

- *főnév esetében kettős toldalékos alakokkal lehetett találkozni.*

- a *-stul/-stül* rag (*házastul, kertestül*) igen gyakori formája a *-stól/-stöl/-stül/-stül* (*házastól, kertestől, házastúl, kertestül*). A *-ból/-tól/-ről* (*házból, háztól, házról*) mellett;

- szokás volt, hogy szavak halmozásakor a jeleket, ragokat csak az utolsóul álló kapja meg: például *ezernyi külön formáik- és vágyaikkal; leginkább a rend-, tisztaság- és ízlésre ügyeljünk*. (Ez a jelenség azonban korántsem csak főnevekre korlátozódott, például: *rövid- s velősen; lát- s tudja.*);

- a *kéz, keze* tőtipusban az *-n* rag előtt kedvelt volt a korábbi, de már feledésbe merült rövid magánhangzós változat (*kezen*); az *égen, néven* mellett tehát az *egen, neven* is. Nem volt ritka, hogy a tövégi *-a/-e* toldalékok előtt is megőrizte rövidségét (például *almafaig, például*).

- *a mellénevek fokozásának jellegzetes alakjai* voltak a korban az okosabb, igazabb, erősebb képzések mellett - a korábbról ismerős - *okosb, igazb, formák*.

- *névmások:*

- a *mi* és a *ti* mellett elfogadott volt a *mink, tik*; az *őt* mellett az *ötet*; az *énmagam, temagad* mellett az *enmagam, ennenmagam, tenmagad, tennenmagad*. Az *ilyen, olyan* mellett volt többek között *ilyetén, olyatén, olyatán*; az *emennyi* mellett *imennyi*, az *emekkora* mellett *imekkora*; a *milyen, amilyen* mellett *minő, aminő, minemű, aminemű*.

- Mondatszerkesztés

- a kor sajátossága, hogy a szerzők mondandójuk sűrítése érdekében – az előző korok gyakorlatát is követve – szívesen használtak különböző igeneves szerkezeteket. Megállapítható, hogy a *-va/-ve* képzős és a *-ván/-vén* képzős formák használata megváltozott, az előbbiek váltak jóval gyakoribbakká;

- szintén gyakoriak voltak a főnévi igenevek. Kedveltek voltak a sűrítésre különösen alkalmas jönni hallatszik; érteni látszik típusú főnévi igeneves szerkezetek;

- ugyancsak a tömörítés célzatával divatba jöttek a való igenevet sokszor *-i* képzővel cserélték fel, akár rag után is: például az *állatokról való értekezés* helyett: az *állatokról értekezés*; *Ausztriával való viszony* helyett: *ausztriávali viszony*;

- módosítószóink és kötőszóink közül több is ebben a korszakban terjedt el: *kizárólag, feltehetőleg, feltehetően, tényleg, esetleg, valószínűleg, állítólag, majdnem, persze*, illetve *akárha, aminthogy, annál fogva, bárha, egyébként, egyébiránt, illetőleg, minthogy, nemkülönben*;

- az alárendelő összetett mondatok körében folytatódtak a kötőszó használatok, és növekedtek az *a-* előtagos formák (*aki, amely, ami, ahol*), bár nem volt ritka az előtag nélküli – lassanként patinássá, ünnepélyessé váló – formák használata sem;

- a *hogy* kötőszós mellékmondatokban a *hogy* helyén a *miképp, miképpen, miként, miszerint* is használatos volt;

- a mellérendelő kötőszókészletben kevésbé történtek látványos változások. Például az időhatározói *míget* ekkor kezdték szembeállító ellentétes kötőszóként használni. A

kapcsolatos *mind...*, *mind...*, *...is*, *...is* mellé belépett a rokon értelmű *úgy...*, *mint...* kötőszópár. Gyakori volt a kapcsolatos *s* kötőszó, amelyet a helyesírási szabályzat – az és rövidítésének jelölésére – hiányjellel íratott: 's. A *nem...*, *hanem...* párhuzamaként még nem volt ritka a korábbi eredetű *nem...*, *de...* kötőszó együttes sem.

(2) A másik gondolatkör, mely a nyelvújítókat foglalkoztatta, az a nemzet irodalmi nyelvének kialakítása, hitelesítése volt.

Járva az ország területeit, a feljegyzések során Kazinczy a nyelv egyes változataival találkozott. A tájnyelvek felőli tudományos érdeklődés a kor egyik kiemelkedő jelensége lett. Ekkor próbálták a nyelv kutatók földrajzi egységek szerint behatárolni a nyelvi régiókat, a tagozódásokat. Utazásaik során a legletisztultabb, és a magyar nyelv fonémarendszerének, illetve az érthetőség szempontjából szükséges vélt nyílt hangzóképzést, az északi, észak-keleti országrész területén találták meg. Ez az *e*-ző (és nem *ö*-ző, tehát *ember* és nem *embör*), továbbá *é*-ző (és nem *íz*ő, tehát *szép* és nem *szíp*), és nem kettőshangzós (pl. *fiüd*, *jóu*, illetve *füüd*, *juó*, hanem *föld*, *jó*) nyelvjárása lett. Ugyanakkor irodalmi nyelvünk kialakításában érvényesült bizonyos egyensúlykeresés, a többi nyelvjárás bevonása, az ötvöződéses jelleg is. Megmaradtak az irodalmi nyelvünkben bizonyos *i*-ző formák (pl. *kígyó*, *kísér*, *kímél*, az *-ít* igeképző), aztán bekerültek *ö*-ző szavak (pl. *öröm*, *örök*, *fölött*, *mögött*) és *l*-ező formák (pl. *lány* és *leány*)⁹.

Az északi és észak-keleti területek nagyobb városai az oktatás, a kultúra és a politika terein is ismertek voltak. Abaúj, Zemplén, Kassa, Gönc, Borsod, Vizsoly, Sárospatak, Debrecen lehetőséget adott az új nyelvi közeg, az elit és az irodalmi nyelv honosítására azzal, hogy írói köröket működtetett, folyóiratokat nyomtatott, és iskoláiban olyan magyarokat nevelt ki, akik az irodalom, a vallás, a politika és a művészetek valamely ágának kiemelkedő személyiségei lettek. Kazinczy szimpatizált Debrecennel és Sárospattal, hiszen ő maga Pataki diák volt, Debrecenben pedig sok nyelvművelő barátja élt. Azonban hosszú időre megromlott a kapcsolata ezzel a nyelvi bázissal, amikor Csokonai halálakor a város egy emlékkövet akart állítani, és a felirat ügyében javaslatokat kért. Kazinczy ekkor a [Hazai Tudósítások](#)-ban megjelent cikkében az „Árkádiában éltem én is!” idézetet tartalmazó szöveget javasolta a költő sírfeliratául. Ezt a debreceniek városuk lebecsüléseként értelmezték, és ennek kapcsán esztétikai, filozófiai és vallási nézetkülönbségek is felmerültek. Az 1806-ban elindult nyilvános vitát Árkádia-pör néven emlegeti az irodalomtörténet.

Az Árkádia kétféle értelmezése¹⁰:

1. Árkádia a Peloponnészosz közepén elterülő hegyvidéki táj. A hegyekkel elzárt vidéken a műveltség nem tudott úgy fejlődni, mint a többi görög tájon, ezért az árkádiaiakat együgyűeknek tartották. Pauszaniasz és Polübiosz szerint az itt élő pásztorok jó zenészek voltak, akik őrizték a hagyományosan paraszti vendégszeretetet és szigorú erkölcsöket, mindamellett butaságukról és durva életmódjukról voltak ismertek.

2. Vergilius eklogáiban ezzel szemben Árkádia az idillikus pásztori élet és a boldogság helyszínévént jelenik meg; ezt a képet vették át a későbbi korok művészei is. Goethe és Schiller szintén a 'költészet hazája' értelemben említették Árkádiát.

Kazinczy stíluseszméje a könnyedség és a találó kifejezések használata volt, melyek az értelmezést nem hátráltatják, hanem segítik, és megindítják a belső képeket, a gondolatokat. Pártolta a kevés körülírással, egy vagy két szóösszetétellel kifejező szavakat. Szó szerint

⁹ Szatmári; 2008

Ruzsiczky; 1916, 49-58. p.

¹⁰ Kossa; 1979, 24. p.

kiirtotta az üres és semmitmondó, illetve a „henye” szavakat. A szinonim szavak képzését a változatos és ismétlés nélküli írás és beszéd érdekében támogatta.

A köznyelvi beszéd formálásán és csinosításán túl az irodalmi nyelvi stílusra is figyelt. Legfőbb stilisztikai törekvése a köznyelvtől a „fentebb stílus” elválasztása volt, amely elsősorban az irodalmi nyelv sajátosságát jelentette, de lehetett akár a felsőbb osztálybeli személyek társalgási stílusa is. Erre a megformáló, kialakító és kiépítő célra író és költő barátait kérte meg. A nyelvért folytatott közös munka egy ideig nem tudatosan szervezett formában működött, majd mindennek jelentőségét megerősítette Kisfaludi Károly kezdeményezése a magyar nyelvért és a kultúráért megalapított Kisfaludi Társaság. A Kisfaludiak mellett természetesen sokban segítette a nyelvújítók munkáját a folyóiratok és a különböző szervezetek működése: Magyar Múzeum, Magyar Hirmondó, Tudományos Gyűjtemény, Magyar Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia elődje), Magyar Tudományos Akadémia, Pesti Színház, stb. Az írói társaságot bizonyos nyelvhasználati szabályok és alkotói regulák működtették. A Társaság által szervezett alkotási versenyek és pályázatok munkára ösztönözték a reform kor fiatal és idősödő írói generációit. Ennek, és még sok hasonló nemes kezdeményezésnek köszönhető az a virágzó és eredményes irodalmi és művészeti változás, amely a felvilágosodás idején a magyar és az erdélyi területek szellemiségét és gondolkodását átformálta.

Hogy hangsúlyozza a nyelvújítás szükségét és az újítások nyelvbe való természetes illeszkedését, Kazinczy maga is használta az új szavakat és kifejezéseket. Leveleiben, írásiban egyre jobban felfedezhetőek az új nyelvi jelenségek mind lexikális, mind grammatikai szinten. Mindezt nem csak a nyelvújítás hitelességének érdekében tette. Levelezéseiből az is kiderül, hogy ez által tesztelni és véleményezni tudta az újítások alkalmasságát, és ennek fényében tett későbbi változtatásokat és egyszerűsítéseket szó szinten, nyelvtani szinten, és a stilisztikában. Nyelvészeti munkája azért is mondható alkalmazhatónak, eredményesnek, mert saját tapasztalatokra építve dolgozott. A leírások szerint „kezében folyton ott volt a toll és a papír”, és a tévedés beismerését, valamint a korrigálás elhagyását épp úgy megvetette, mint az ortológusok hátráltató mesterkedését.

A nyelvújítás hatása a lexikológiára¹¹

A nyelvújítás korában mintegy száz szótár jelent meg, amelyek két- vagy többnyelvűek voltak. Az egynyelvűek általában különböző funkciót töltöttek be (tishti, orvosi, filozófiai, matematikai, „gyökerészó”, stb.), a kétnyelvűek a fordításokhoz szükséges latin-magyar, német-magyar, francia-magyar szerepet töltötték be. A XIX. és XX. század lexikonjai közül azokat a köteteket soroltam fel, amelyek fő állomásai a magyar nyelvtörténetnek vagy első példányként szerepelnek a lexikológiában. Hiányosság a szerkesztők vagy kiadók tekintetében azért fordul elő, mert a kutatás során a nyilvántartásokban csak a dátum és a könyv címe szerepelt.

1807: Magyar Füvészkönyv (Diószegi Sámuel kezdeményesével)

1809: Honnyi törvény I.II.III.IV. (Georch Illés szerkesztésében)

1826: Tudományos Mesterszó-könyv (idegen kifejezések magyarázata)

1832: Magyar helyesírás és szóragozás főbb szabályai (MTT gondozásában, Vörösmarty szerkesztésében a magyar helyesírási szabályzat 1. kiadása)

1843: Természettudományi Szóhalmaz (Bugát Pál közel 40 000 szógyűjtése)

¹¹ Tolnai; 1929

<http://mek.oszk.hu/07000/07026>

Szegő; 2004

1846: A magyar nyelv rendszere (az MTT gondozásában, az első átfogó leíró nyelvtan)
 1857: Szókinestán (Schuter-, és Bugát-féle alaktani fejtegetések)
 1858: Német-Magyar Tudományos Műszótár (a terminológia Toldy Ferenc-Greggus Ágost szerkesztése)
1958: Idegen szavak kéziszótára (Bakos Ferenc-Fábián Pál-Popper László szerkesztésében)
1862: Czuczor Gergely-Fogarasi János: A magyar nyelv szótára (a Magyar Tudományos Akadémia első értelmező szótára)
 1893: Pallas Nagy Lexikon (első, egyetemes ismerettár az MTA gondozásában)
 1902 és 1908: Szily Kálmán: Nyelvújítási Szótár I. és II. (mintegy 8500 új szót tartalmaz, a teljesség igénye nélkül)
1911-1935: Révai Nagy Lexikon (Pallasra épülő enciklopédia, szerkesztette: Révai Miklós)
1972: Magyar értelmező kéziszótár, első kiadás (MTA Nyelvtudományi Intézet gondozásában)
 1973: Idegen szavak és kifejezések szótára (szerkesztette Bakos Ferenc) 1989, kilencedik kiadás a legfrissebb
1989: Akadémiai kislexikon (az MTA gondozásában)
1990: Magyar Larousse. Enciklopédikus szótár (Bakos Ferenc-Ruzsiczky Éva-Szávai János szerkesztették)
 1992: Képes diákszótár (Grécsy László-Kemény Gábor szerkesztésében)
 1992: A rendszerváltás szótára (Vértess Csaba szerkesztése)
 1993: Magyar Nagylexikon (az MTA gondozásában, szerk: Élesztős László-Rostás Sándor)
 1994: Idegen szavak és kifejezések szótára (Bakos Ferenc szerkesztése)
 1994: Magyar ragozási szótár (Elefki László szerkesztésében)
 1996: Nyelvművelő kéziszótár (Grécsy László-Kemény Gábor szerk.)
 1998: Magyar szlengszótár (Kövecss Zoltán szerkesztése)
1999: Magyar helyesírási szótár (Deme László – Fábián Pál - Tóth Etelka szerkesztésében)
1999: Új szavak, jelentések 1997-ből (adattár, Kiss Gábor-Pusztai Ferenc szerkesztette)
2003: Magyar értelmező kéziszótár, második kiadás (Pusztai Ferenc főszerkesztő)
2006: A Magyar Nyelv Nagyszótára I-II. (MTA gondozásban, Ittész Nóra főszerkesztésével)

A Magyar helyesírás szabályai 12. kiadását Minya Károly 2005 és 2010 közötti időszakra jósolta.

Lexikai példatár, összehasonlítás, egybevetés

Az utolsó fejezetben kísérletet tettem arra, hogy kétféle forrásból származó szógyűjtést összehasonlítsak. A párhuzamba állítás célja, hogy megfigyeljem, a szavak tartalmiságukban és használatok szerint maradtak meg több mint 200 év távlatában. Először Szili Kálmán nyelvújítási szótárával a legújabb nyelvi szótárt, a Magyar Nyelv Nagyszótárát vetem össze.

Szili Kálmán A Magyar Nyelvújítás Krónikáját¹² két kötetben adta ki. Először 1902-ben jelent meg, majd 1908-ban második kötetet, de a teljesség kedvéért a két gyűjtést egy könyvben szerkesztve. Így az kutató-olvasó figyelemmel kísérheti a bővítéseket, és a korrekciókat. A krónika értékű szótár az nyelvújítás által nyelvünkbe ékelődött szavakat magyarázattal és minden esetben a szó forrását leírva közli.

A Magyar Nyelv Nagyszótára¹³ egy 18 kötetesre tervezett adatbázisként is funkcionáló szótár. A sorozatot, melyek első két kötete 2006-ban jelent meg, a harmadik és negyedik kötet pedig 2010-ben, Ittész Nóra szerkeszti. A Főszerkesztő munkáját 7-8 fős szerkesztői csoport és kb. 30 -40 főből álló munkaközösség segíti, amely az évek előre haladtával, és a szókutatás

¹² Szili; 1999

¹³ MTA; 2006

területeink gyarapodásával folyamatosan bővült. A sorozat a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában jelenik meg. A kötetek a köznyelvi és az irodalmi nyelv szavai mellett jelentős számú szaknyelvi szót is tartalmaznak. „A korábbi szótárnál részletesebben és tagoltabban közli az egyes szavak jelentésszerkezetét, következetesen feldolgozza a frazeológia körébe tartozó ún. értelmezett szókapcsolatokat, idiomatizmusokat. (...) figyelembe veszi a grammatikai kutatások legkorszerűbb eredményei, (...) a szótár egyedülálló a magyar értelmező szótárak között a tekintetben is, hogy ún. korpuszokra épít.”¹⁴ A közel nyolc évtizedes munkát az MTA munkacsoportja 1985-ben kezdte meg, és mintegy 230 év nyelvtörténeti időszakra tekint vissza.

A szógyűjtemény

A táblázatba azokat a szavakat illesztettem be, amelyek a betűrendnek megfelelően mindkét szótárban megjelentek. A vizsgálat tárgyát a szavak használatának alakulása adja a nyelvújítás és a jelenkor közötti szakaszban. Az első két oszlop a Szili-féle szótárban megjelent, szótári jelleggel egybegyűjtött új szavak és magyarázatai olvashatóak. Ehhez viszonyítva a második oszlopban A Magyar Nyelv Nagyszótár II. kötetében megjelent szavak bejegyzéseit és magyarázatát közlöm.

Mivel nem a vizsgálat képezi dolgozatom fő tárgyát, az összevetést minimális számennyiséggel végeztem el.

A Magyar Nyelvújítás Krónikája		A Magyar Nyelv Nagyszótára	
szó	magyarázat	szó	magyarázat
<i>adat</i>	Pethe 1815-ben (gazdasági ügy) dózisként szerepelt, majd a dátum jelzését jelentette. Innen származik az adatolni szó, amely 1864-ben került a szókészletbe.	<i>adat</i> (fn)	a) valakinek a személyes tevékenységével, életével, eseményeivel, körülményeivel kapcsolatos nyilvántartott tény. b) b) valaminek a felderítését, megoldást segítő, bizonyítékul felhasználható tény. c) Valamely kísérlet, vizsgálat, mérés következtében megállapított, esetleg mérőműszerről leolvasható számszerű eredmény, tény. d) Információnak értelmezhető, informatikai rendszerben tárolt, kezelhető, használható darab (memóriaegység). e) Valamely iraton az

¹⁴ MTA;2006, 6. p.

			írás időpontját, helyét feltüntet sor, dátum, keltezés. f) Adag, porció
<i>ajók</i>	A budapesti étlapon rendszeresen olvasható volt a szó: <i>ajókmártás</i> , <i>ajóksaláta</i> , a szardella helyett. Először 1835-ben fordul elő: <i>sardelle</i> , <i>állók</i> , E nevet alkalmasint azért adták e, mert a hal „felső álla hosszabb”, s valamint a „nagy pofájú, nagy hasú: <i>pofók</i> , <i>hasók</i> stb., lett a „nagy állú”: <i>állók</i> . – De már 18438-ban a magyar, német részben <i>állók</i> helyett <i>ajókot</i> találunk, vélhetőleg a „nagy ajkú” jelölésre. – 1890-től megvan mind a kettő. – Legújabbban <i>ajókának</i> is írják.	<i>ajók</i> (fn)	A heringfélék családjába tartozó, lapos, kis testű szardella, illetve ez mint étel.
<i>alkusz</i>	Stettnernél 1832-ben a hajhász jellemzőjeként, Ferenc József Császár 1840-ben váltójogi szakkifejezésként használta. - Fogadásokban 1842-ben alkuszdíjként. - Az igekötő főnévvé tétele. - Vámbéry, nem tudván, hogy a szó neológusi származtatású, a török alkucsi-val (?) veti egybe.	<i>alku</i> (fn)	a) üzletkötésre vagy más megállapodásra törekvő egyezkedés, alkudozás. b) 'ennek eredményeként létrejött megegyezés, egység, illetve az ezt rögzítő hivatalos irat. c) (régén) egyezkedés alkalma, tárgyalás, alkalom
<i>alkat</i>	Márton József '803-ban természeti hajlandósággént említi. Ezen kívül organizációként, (alkatszer, testalkatszer, belső alkat), temperamentumként (véralkat, testalkat) Alkalmasint az <i>alkot</i> ige tőnek a főnévvé tétele útján keletkezett.	<i>alkat</i> (fn) 1. 2.	a) (kissé régies) az állam felépítése, szerkezete, megjelenési formája. b) (orvosi és pszich. is) ember vagy állat (öröklött) jellemző testfelépítés-beli, lelki, viselkedésbeli, sajátosságainak, tulajdonságainak összessége, rendszere c) Valamely

		3.	foglalkozáshoz, tevékenységhez illő vagy szükséges tulajdonságok együttese, illetve ezzel jellemzett személy. d) valamely közösség meghatározó vonásainak, jellegzetességeinek összessége. e) (rég) építmény, különböző emelvény, állvány
<i>Alkalmatosítani</i>	Geleji Katona István 1645-ben használta először, Imre Sándor tanúsága szerint. -A NySz. csak Mikolai Hegedűs János tanítványától idézi. - SI.-nál <i>alkalmasítani</i> , gualificare, aptum redder (1808). / A XX. században a következő kifejezésekkel tartotta meg a szót: <i>alkalmassá tenni</i> , <i>alkalomszerűvé tenni</i> , <i>válni</i> /	A legújabb nyelvi szótárban így, ebben a formában nem található meg az a szó. Tartalmiságára összpontosítva, egyszerűsített formában vagy szófajváltással találkozunk vele. Például: <i>alkalmas</i> , <i>alkalmatos</i> , <i>alkalmasság</i> , <i>alkalmazkodik</i> , <i>alkalmaztatás</i> , <i>alkalomszerű</i>	

Ez a néhány szó is jól mutatja, hogy a nyelvújítás utáni időszakában nyelvi közegünkben milyen mértékben változtak és formálódtak a kifejezések. Néhány szó, melyet a Mondolat gúnyiratának szótári szakaszában olvashatunk, a Szil Kálmán féle nyelvújítási szótárból már kimaradtak. Más szavak pedig, amelyek megmaradtak, vagy eredeti tartalmukban, esetleg attól kissé eltérve, esetenként egészen más tartalmisággal kiegészülve épültek bele a magyar nyelvbe.

Minya Károly (2003) könyvét olvasva az elmúlt tíz év nyelvváltozásairól, és a „mai magyar nyelvújításról”, a nyelv nyelvpolitikai változása értelemszerű és indokolt. A közgazdaság, a kereskedelem, a politika (Berlin Brüsszel), a társadalmi változások, az üzlet- és vállalkozás elnevezések, a technikai fejlődés, a digitális és informatikai világ fejlődése egyértelműen hozta magával a szókincs bővülést. Nyelvünk elasztikussága és befogadó képessége folyamatosan beigazolódik, a világ eseményeinek bevonásával pedig fejlődik nyelvi kultúránk.

Talán újra eljön az idő, amikor megint egyre többen leszünk olyanok, akik büszkék arra az anyanyelvre, amit beszélnek, és arra a helyre, ahol beszélnek.

Irodalom

- Ittész Nóra főszerk. (2006) *A Magyar Nyelv Nagyszótára II: A-Azsúrhoz*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Haza és haladás a reformkortól a Kiegyezésig (1790-1867) *Encyclopaedia Humana Hungarica* 07. <http://mek.niif.hu/01900/01903/html/index2.html>
- Heinrich Gusztáv (1916) *Kazinczy Ferenc Tübingai Pályaműve a magyar nyelvről*, MTA, Budapest. <http://mek.oszk.hu/07000/07026>
- Kazinczy Ferenc levelei*. Váczy János szerk. (1911) Wodianer F és Fia Könyvkereskedésének kiadása, Budapest.
- Kossa János (1979): *Nyelvünk fűszerszámai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Vajthó László szerk. (1831) *Magyar Irodalmi Ritkaságok – Kazinczy világa X. szám*. Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
- Magyar Nyelvtörténeti Szótár – A legrégebbi nyelvmemlékektől a nyelvújításig I-II-III.* (digitális lexikon) <http://mek.oszk.hu/07000/07026>
- Minya Károly (2003) *Mai Magyar nyelvújítás-szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltástól az ezredfordulóig*, Tinta Kiadó, Budapest.
- Ruzsinczy Éva (1963) *Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szatmári István (2008) Nyelvművelés. *Magyar Nyelv* 104: 479-487.
- Szegő Iván Miklós (2004): Kik voltak a magyar nyelv legnagyobb reformátorai? *National Geographic* 2004/12.
- Szili Kálmán (1999) *A Magyar Nyelvújítás Krónikája I-II*. Nap Kiadó Bt., Budapest.
- Tolnai Miklós (1929) *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

A -mÁny, -vÁny és -At képzők versengése a nyelvújítás korában, valamint azt megelőzően és azt követően

Borbély Angéla
borbely.angela@gmail.com

1. A nyelvújítási mozgalom helye a tanulmányban

A nyelvújításról beszélve legtöbbször a XVIII. században megindult tudatos mozgalom jut eszébe, noha az valójában már a kódexek idejében elkezdődött és a XVI. és XVII. század íróinak munkásságán át haladva érte el akkori kiteljesedését (Tolnai 1929, 27-35). Tehát „a nyelvnek tudatos gazdagítása, a szókincsnek új szavakkal történő tudatos bővítése eddig sem volt ismeretlen” (Bárczi 1966, 292). A nagyszámú nyelvújítók a 18. század végén, a 19. század derekán, fórumaikon felszólalva (Szily 1902/1994, bevezető) lelkesen vetették fel maguk által kigondolt (vagy a régi használatból felelevenített) szavaikat. Az előbb a tudományos, később az irodalmi, végül az egész közéletre kiható hivatalos nyelvben folyó nyelvújítás (Tolnai 1929, 5) mesterséges fejlesztés, a nyelv szándékos módosítása, a nyelv elemeinek tudatos bővítése, ami nem azonos az ösztönszerű nyelvfejlődéssel. Előbbi első megmutatkozási helyeül az írott nyelv szolgál, a köznyelvi tudatba írott formátumban jutnak el termékei, ellentétben a beszélt nyelvre jellemző nyelvfejlődéssel (Tolnai 1929, 2-3). A nyelvújítás és a nyelvfejlődés határán azonban mindig áll néhány olyan új elem, melyet pontosan valamelyikhez a kettő folyamat közül besorolni nem lehet (Tolnai 1929, 6).

A nyelvújítók egyik igen közkedvelt módszerüket a szóalkotásban lelték meg, az ennek egyik válfaját alkotó szóképzés során egy már ismert nyelvi jelhez csatlakoztak a különböző funkciójú képzők. A nyelvújítási módszerekről részletesen olvashatunk Tolnainál és Bárczinál is (Tolnai 1929, 204-213, Bárczi 1966, 297-311). A szóképzéssel a valóság valamely eleme annak egy másik elemén keresztül, közvetve válik megközelíthetővé. Az azonos jelentésű és funkciójú képzők segítségével megalkotott szavak bevezetése gyakran vált vita tárgyává. Többek szavai is, de Barczafalvi (Bartczafalvi) Szabó, Vándza, Folnesics, Schedel és Toldi „szófaragásai” kifejezetten erős ellenérzéseket váltottak ki (Bárczi 1966, 311). A neológusok ellen felléptek az ortológusok, a különféle, tudományos megalapozottság nélküli személyes véleményekre támaszkodó „szókimondók” után pedig a Debreceni Grammatika próbált első és egyik fő tudományos fegyverzetté válni a neológusok ellenpártja kezében (Tolnai 1929, 94).

Sok szót valójában a népi nyelvből, tájnyelvből emeltek át a normába (*csapat, degesz, hulla*), korábban már ismert, de elavult szavakat hoztak ismét használatba (*áradat, ajánlat*), gyakran azonban módosult ezek eredeti jelentése (Bárczi 1966, 297-299). Átalakították az idegen szavakat, hogy magyaros hangzást nyerjenek (*pillér*), de a legtöbb új szó szóképzéssel, szóösszetétellel és elvonással jött létre. Ezek közül is legjellemzőbb a szóképzés volt (Bárczi 1966, 303).

Szily Kálmán szótárában felhozott adatok alapján tökéletesen nyomon követhető, ki volt az adott kifejezés első használója, milyen értelemben használta azt, valamint esetenként az is, hogy az új szóra milyen reakciók érkeztek más neológusoktól vagy az ortológusoktól. A szavak melletti latin és német (nem mindig csak fordítási) ekvivalensek is azt mutatják, hogy a nyelvújítás egyik oka a purizmusban (nyelvtisztításban) keresendő, melynek megindítója a politika volt. A nemzeti öntudat ébredésekor a nyelv vált az egész nemzeti élet hordozójává (Tolnai 1929, 17), mely a latin és német nyelvi uralom szavainak felváltását célozta meg. A nyelvújítás egy másik okáról az 1.2 pontban lesz szó.

Szily Kálmán szótárát megvizsgálva a nem túl éles szemű olvasónak is szembeötlő, hogy nem az összes nyelvújítási szó sikert ért el a nyelvhasználatban megkapaszkodnia és

a nyelvi úzusba bevételnie magát. Tanulmányom elsődleges célja az, hogy három hasonló jelentésű és funkciójú képzőt kiválasztva bemutassam a nyelvújítási szavak versengésének, esetleges elvetésének néhány lehetséges okát, módját, történetét. Az első okot majd abban látjuk, hogy ez a három képző igen közel áll egymáshoz, de jelentésükben apró eltérések figyelhetők meg. A képzők versengését vehetjük észre, ki ezt, ki azt a képzőt fogadta el és javasolta a nyelvújítók közül, a képzők funkciójának értelmezésében sem jutottak egyöntetű véleményre még önmagukkal sem (ld. Barczafalvi vélekedéseit a *-mÁny* és a *-vÁny* képzőkről a 3.5 pontban). Egy másik okot egy képzett szó eltűnésére abban vélhetünk felfedezni, hogy már létezett korábban egy szó, mely az adott jelentéstartalmat volt hivatott kifejezni. Ily módon a lexikai akadályozás (Ladányi 2007, 40) következtében nem tudott egy újabb kifejezés beépülni a nyelvbe, két képzett szó nehezen tudja kifejezni pontosan ugyanazt a jelentéstartalmat.

1.2. A nyelvújítás mint a kreativitás kifejezőeszköze

Nem véletlen, hogy a nyelvújítók között szép számban tudhatunk írókat, költőket. Egyrészt az írók és költők érzik leginkább a nyelv elégtelenségeit, másrészt ők igen kreatívan tudnak bánni anyanyelvükkel. Az utca emberének szójátékain túl a mai formabontó írókra és költőkre is jellemző a neologizálás, a metaforikus névátvitel, az új szószerkezetek alkotása (Gaál 1980). Ezek legtöbbször alkalmilag használt okkazonalizmusok, melyek szabálykövető módon jönnek létre (Ladányi 2007, 39). Leginkább potenciális (lehetséges) szavak, melyek pusztán elvétele kerülhetnek be a köznyelvbe, noha megfelelnek a rendszer szabályainak (Ladányi 2007, 40). Nehéz azonban megjósolni már most, hogy milyen irányba változik majd a nyelvünk, éppen ezért a jelen kreatív írói előnyben részesítik az archaizálást, mely nem ritkán alkalmazott módszer a jövő leírására. Többet tudnak arról, milyen volt a nyelv, semmint arról, milyen lesz. Az pedig megjósolhatatlan, mely potenciális kifejezések válhatnak majd valódi szavakká (Gaál 1980, 57). A mai költők és írók is (ld. Parti Nagy Lajos) gyakorta élnek a szokatlan szóösszetételek és szóképzés módszerével, utóbbi esetben kifejezetten a lexikai akadályozás érdekes jelenségének akaratlagos előidézésével, így megteremtve sajátos, érdekes költői/írói stílusukat. Az effajta kreativitás mindig bizonyos szabályszegést von magával, a nyelv rendszere ellen haladva, mégis abba beilleszthető formák jönnek létre.

A XVIII-XIX. századi nyelvújítók számára ösztönző példaként szolgáltak a külföldi (német, olasz, francia, dán, svéd) írók és költők (Tolnai 1929, 13), akik a nyelvszokás erejével szembeszegülve, az írói önkényt felhasználva, nagy szerepet töltöttek be a nyelvművelésben és nyelvújításban. Szükség volt új szavakra ahhoz, hogy a nyelv is lépést tudjon tartani a fejlődő étellel és tudományokkal (Bárczi 1966, 293). A széppróza jó terjesztő eszköze volt az új szavaknak. Erre a vers is alkalmas, de formai követelményei miatt nehezebben viszi véghez a feladatot.

Az irodalmárok szépprózái mellett meg kell említeni azonban a Magyar Hírmondót is, mely a nyelvújítók szavainak terjesztésében, azok köznyelvvé emelésében szerepet játszott (és többek között Barczafalvi is igen nagy előszeretettel tette benne közzé különféle szóalkotásait, több-kevesebb sikerrel).

2. A szóképzés

2.1. Értelmezése

A szóalkotással új szavak (szótári egységek, azaz lexémák) jönnek létre, ez a morfológia egyik funkciója. Ide tartozik a szóképzés (morfológiai deriváció) és a szóösszetétel (kompozíció) (Ladányi 2007, 57). A szótár a nyelv önkényes jeleinek tárháza, melyből a morfológia produktív módon potenciális szavakat állít elő (Kiefer 2000, 25-26). Valamely fogalomnak egy más fogalmon keresztül való megközelítése motivált szavakat állít elő, de

idővel ezek is konvencionálissá válhatnak. Bizonyos fokú általánosítással kimondhatjuk, hogy valamely képző jelentése megkapható, amennyiben a teljes szóból kivonjuk a (relatív) szótövet. Ez azt jelenti, hogy mindig az utolsó képző jelentése és funkciója jelenik meg a szóban, mondatban, szövegkoherenciában. A képző jelentése tehát a képzett szó és az alapszó jelentésének különbsége (Keszler 2001, 310).

Már Geleji Katona István (XVII. sz.) erdélyi hittudós figyelmét is felkeltette dogmaköteteinek írása közben, hogy a szóelemzés segíti őt a szóalkotásban. Az ő műszavai között olyanokkal találkozunk (a mi három képzőnkre figyelve!), mint *intézet*, *fuvallat*, *sugallat*, *küldemény*, *termény* (Tolnai 1929, 31).

2.2. Produktivitás és gyakoriság

Produktív (vagy termékeny) az a képző, mely szabadon használható új nyelvi formák létrehozására (Keszler 2001, 309, Ladányi 2007, 40). A szabályba foglalható produktív morfológiai művelet által létrehozott új nyelvi formák ezáltal transzparenszek (szótő és képző alapján kiszámítható a szó jelentése), a képző produktivitása pedig általában összefügg annak gyakoriságával (Ladányi 2007, 51-52). A potenciális szavak megfelelnek ugyan a rendszer szabályainak, valamilyen oknál fogva azonban nem fordulnak elő a nyelvhasználatban (Ladányi 2007, 40). A potenciális szóhasználat jellemzi a modern költői nyelvet is (ld. 1.2. pont) és ilyen potenciális szavakként jelent meg a nyelvújítók számos kifejezése is, melyek azonban nem rögzültek a nyelvhasználatban.

A magyar nyelv mai állapotában vett produktivitás összefügg az automatizmussal is (Ladányi 2007, 44), tehát a képzők automatikus illesztése egy adott szótőre bármely használónál ugyanazt a jelentéstartalmat fogja felidézni még akkor is, ha korábban a kifejezést nem hallotta, ily módon tehát tetszőleges számú transzparens szó képezhető (Ladányi 2007, 42). Valamely képző produktivitása, annak mértéke az idővel változhat, megszűnhet, ezt példázzák a nyelvújításkor igen produktívan (noha nem automatikusan!) használt, ma azonban már nem produktív *-mÁny*, *-vÁny* és *-At* képzők.

2.3. Lexikalizálódás

A kompozicionális, vagyis transzparens szavak jelentése levezethető a képző és alapszó jelentéséből (Wacha 2000, 283). A motivált szavak azonban idővel motiválatlanokká válhatnak, konvencionalizálódik jelentésük. A nyelvújítás korában igen produktívan alkalmazott *-mÁny*, *-vÁny* és *-At* képzőkről is elmondható, hogy az ilyen kifejezések gyakorta képesek konvencionális jelentés felvételére, a mai beszélők nem biztos, hogy tudatában vannak, vagy az elhomályosult szófelépítés következtében (amennyiben erről szó lehet) nem biztos, hogy tudatában lehetnek adott szavak felépítésének. Nem garantáltan látják a képzett szavak között az összefüggéseket. Nyelvünk szókészletének igen nagy hányadát alkotják olyan szavak, melyekben a valóság egy elemét rajtuk keresztül közelítették meg.

Bizonyos kifejezések azonban már megalkotásuk pillanatában konvencionálisak, ilyen például a *predikátum* értelemben létrehozott *állítmány* kifejezés is Verseghynél (SzD. és SI. használatában még *institutium*, *fundatum*, *erectum* értelemben (Szily 1994)), mely helyett azonban a strukturális nyelvészeti irányok előnyben részesítik az eredeti latin kifejezés használatát (az *állítmány* a strukturalista nyelvészettel párosul, ily módon tehát mára a két kifejezés jelentésének bizonyos értelemben vett távolodásáról beszélhetünk).

2.4. A szóalkotási szabályokat érintő megszorítások

A különböző képzők nem csatlakoztathatók önkényesen bármely alapszóra, annak különböző szintaktikai, szelekciós, szemantikai, fonológiai és morfológiai korlátai vannak (erről bővebben l. Ladányi 2007, 60-63). Pontosan ezzel kerültek szembe a nyelvújítók is a három

képző közül valamelyik kiválasztásakor, valamint a három képző funkciójának meghatározására irányuló törekvéseik közben.

Mint ahogy az 1. pontban is olvasható volt, a nyelv megújítása valójában évszázadokkal a tudatos nyelvújítási mozgalom előtt megkezdődött. A 2.2. pontban Geleji Katona szóalkotásainak eredményeit is láthattuk. Az általunk vizsgált három képzőnél maradván elmondhatjuk, hogy Faludi Ferenc alkotta a *vélemény*, (*főzemény*) *sütemény*, *szökevény*, *csipkézet*, *szíjazat* és *tollazat* szavakat (Tolnai 1929, 39). Az egyik legnagyobb vitát a „nyelvújító-nyelvrontó” Barczafalvi kifejezései váltották ki, neki tudhatjuk be azonban többek között a ma is használatos *rendelvény*, *találmány*, *vetemény*, *tudomány* szavakat. A nyelvrontó hatásokat kiküszöbölendő Kazinczy megfogalmazta, mely feltételeknek kell megfelelniük az újonnan alkotott szavaknak. Fontos, hogy ezek a szavak:

1. minden nyelvhasználó számára azonos jelentéssel rendelkezzenek;
2. bizonyos (biztosan ismert) gyökértől származzanak;
3. magyar hangzásúak legyenek;
4. számuk alacsony maradjon (Tolnai 1929, 79).

A három tárgyalt képző között bizonyos fokú szinonímia áll fenn, de mint a szinonímia klasszikus eseteiben, itt sem beszélhetünk arról, hogy egymásnak tökéletesen megfeleljenek, valamint arról sem, hogy jelentésük és funkciójuk alapján egymással maradéktalanul felcserélhetők lennének. A három képző jelentése majdnem azonos, funkciójuk egymáshoz nagyon közel áll, de mint minden képzőre, úgy ezekre is különböző korlátozások érvényesek, melyek alapján górcső alá vehető a három képző:

I. *-mÁny*: $[V_{tr} + [(V)mÁny]_N]_N$
(Kiefer 2000, 154)

Ez a strukturális leírás azt ábrázolja, hogy valamely tranzitív igéből a *-mÁny* képzővel létrehozott főnév jelentése 'a cselekvés révén létrejött eredmény'. A képző használatának feltételei:

- a. V tárgy eredménytárgy
- b. V zárt igecsoport
- c. Jelentés: 'a cselekvés eredménye'.

Figyelembe kell venni a szótó felépítését is. Az egy szótagból álló, rövid vagy hosszú magánhangzót tartalmazó tövekhez kötőhangzó járul, így: *örlemény*, *vélemény*, *gyűjtemény*, kivéve *festmény*, *élmény*, *zsákmány*, *vívmány*, *gyártmány* (Kiefer 2000, 780).

A nyelvújítás korából 136 olyan kifejezést ismertet Szily (1994, 399-400), melyek ezt a képzőt tartalmazták. A ma is használatosak közül például: *állítmány*, *bővítmény*, *festmény*, *gyártmány*, *küldemény*, *kedvezmény*, *tanulmány*. A ma nem használatosak között látjuk, egyebek mellett, az *áruelmány* (amit árulnak), *ejtemény* (amit leejtenek), *értemény* (amit megértenek), *öntemény* (amit (ki)öntenek) szavakat.

A *-vÁny* képző felírása és a megszorítások kitétele hiányzik a Strukturális magyar nyelvtanból, de a képlet az előzőek nyomán a következőképpen adható meg:

II. *-vÁny*: $[V_{tr} + [(V)vÁny]_N]_N$

A kötőhangzó minőségére érvényes az előző képzőnél említett megszorítás, azonban a *-mÁny* képzőhöz képest az egy szótagból álló töveknek csak egy kis része kap kötőhangot, például az *ingovány*, *szökevény*, *szövevény*, *jövevény* szavak.

Szily szótára 92 szót ismertet ezzel a képzővel (Szily 1994, 401). A magyar nyelvben ezek közül megmaradtak olyanok, mint az *alapítvány*, *dugvány*, *hamisítvány*, *látvány*, *rejtvény*, *utalvány* szavak, eltűntek viszont az olyanok, mint *fölmentvény*, *tetszvény*,

tudósítvány, illetve némelyek nagyon ritkán használatosak, mint a *cselekvény* (cselekmény), *körözwény* (az aktuális körözötték listája), *szegvény*. Ezek megértéséhez értelmező kéziszótár szükségeltetik, utóbbit Jókai is használta Az új földesúr c. regényében „hímzett, szegett kendő” jelentésben.

III. -At: [V_{tr} + [At]_N]_N
(Kiefer 2000, 211)

Ez a képző szintén igei alapszavak után fordul elő, az így keletkezett derivátum szintúgy a cselekvés eredményét fejezi ki, például *irat*, *vájat*, *kereset*. Közülük igen sok szó szemantikailag nem transzparens, mint a *nézet*, *olvasat*, *mondat*. A képző használatának a következő feltételeknek kell megfelelnie:

- a. V tárgya eredménytárgy
- b. V nem végződik t-re
- c. V zárt osztályt alkot

Az -At a -mÁny képző riválisa. Amennyiben az alap ige -t-re végződik, csak a -mÁny képzőt kaphatja meg (*építmény*, *alkotmány*). Amennyiben mindkét képzővel létezik származékszó, úgy az utóbbi tréfás, lekicsinylő hangulatot kölcsönöz a szónak, például *iromány*, *főzemény* (Kiefer 2000:212).

A nyelvújítók körében ez egy rendkívül kedvelt képzőnek számított, Szily szótára 321 így alkotott új szót sorol fel (Szily 1996, 396). Alkalmazása kifejezetten Bajza módszere volt az -ás/-és képző helyett (Tolnai 1929, 6). Ezek közül még ma is használatosak például a következők: *ajánlat*, *ámulat*, *bevonat*, *gyakorlat*, *kinálat*, *lelet*, *orvoslat*, *sorozat*, *szabályzat*, *tervezet*, *vonat* és *vonzat*. Nem rögzültek a nyelvben például a következő szavak: *árnyazat*, *belzet*, *csoportulat*, *hiánylat*, *hidazat*, *pirulat*, *tájlát*, *villanlat*.

A 'nomen acti' (például *foganat*, *mozdulat*, *épület*, *üzenet*, *ígéret*) és a 'nomen actionis' (például *ivás*, *evés*, *alvás*, *tanulás*) funkcióban használatos két képző versengéséről (ld. *kerítés*) Wacha írásában többen olvashatunk (Wacha 2000, 179-281).

3. A képzők korlátozásának kereszteződése és elválása

3.1. A -mÁny és a -vÁny képzők versengése

Az előző pontban azt láthattuk, hogy mindhárom képzőt az ige által megjelölt cselekvés eredményeképpen létrejött valamely dolognak/tárgynak/fogalomnak főnév általi jellemzését szolgálja. Jól látható a képzők nyelvújítás kori versengése Barczafalvi leírásában is. Az általa alkotott szavak között a következő magyarázatokat találjuk: „*tűnemény* (valami csak előmbe tűnik)... *környülmény* (valami csak körülöttem van)... *Előzmény* (valami csak *előttem* van, objectum, mert így szoktuk mondani. Ne *előzz*, az az: ne állj *előttem*)” (Tolnai 1929, 63-64). Megpróbálja megmagyarázni a -mÁny és a -vÁny képzők közötti különbséget, teszi ezt legalább is az ő használati módjára elvonatkoztatva: „írni való, lelni való, egy szóval: *iromány*, *lelemény*... *tanítmány*: tanítani való dolog... *tanítvány*: taníttatott dolog, taníttatott személy” (Tolnai 1929, 63, részletesebben Barczafalvi szófaragási eszközeiről ld. Tolnai 1929, 6-68). Szily szótárát az *iromány* szócikknél felütve azt találjuk, hogy Barczafalvi 1787-es meghatározása szerint az *iromány* valamely írni való dolog, az *íróvány* pedig írott dolog. Az ő gondolatmenetéhez hasonlatosan, az *ültetmény* és *ültetvény*, *planta* jelentésben használt szavak körüli vitát követően Kunoss (1834) így kiáltott fel: „*Ültetmény*, nem *ültetvény!*” (Szily 1994).

Olybá tűnik, hogy a -mÁny szuffixum leggyakrabban akkor alkalmazható, amikor az eredmény a semmiből kerül megalkotásra (az *építmény* előtt csak a téglá és az egyéb alapanyagok léteztek, a *festmény* megfestése előtt a vászon üres volt). A -vÁny pedig akkor, mikor egy létező dologban áll be a változás (mintha az *emelvény* egy már meglevő,

vízszintesen elhelyezkedő szerkezet felemelésének eredménye lenne, de a kész objektum momentuma igaz a *dugvány*, *rejtvény*, *látvány* szavainkra is). Ennek ellentmond viszont *adomány* szavunk is, tehát ez sem tiszta szabály. Egyben viszont biztosak lehetünk: a nyelvújítók körében is ez a két képző igen gyakran versengett egymással. Ennek illusztrálására álljon itt a következő táblázat néhány példája:

-mÁny	említi	-vÁny	említi
alkotmány (<i>constitutionis regni</i>)	Benyák, 1780	alkotvány (<i>constitutio regni</i>)	M. Hír., 1793
bizonyítmány (<i>probatum</i>)	Fog. 1833	bizonyítvány (<i>documentum</i>)	Fog., 1833
kiadmány (<i>expeditio</i>)	Császár, 1840	kiadvány (<i>könyvkiadás eredménye, mai jelentés</i>)	Ráth, 1853
föladvány (<i>problema</i>)	Thezar., 1812	föladmány (?)	Thezar., 1812
beadmány (<i>exhibitum, eingereichte schrift</i>)	Fog., 1845	beadvány (<i>exhibitum</i>)	Fog., 1848
indítmány (<i>motio</i>)	Fog., 1833	indítvány (<i>motivum</i>)	Fog., 1833
festmény	Fog.,	festevény	Barcz.
festemény	Tzs.		
intemény (<i>admonitio</i>)	Gyarm. 1798	intvény (<i>paraenesis</i>)	Nagy J.
iromány (<i>írni való dolog</i>) (<i>képlet – Dugonics 1784</i>)	Barcz., 1787	íróvány (<i>írott dolog</i>)	Barcz., 1787
jelentmény (<i>significatio</i>)	Fog., 1833	jelentvény (<i>symbolum</i>)	Edvi, 1833
jobbítmány (<i>melioratio</i>)	Fog.	jobbítvány (<i>amendement</i>)	Ball.
ültetmény (<i>planta</i>)	Baróti, 1792 (Kunoss, 1834)	ültetvény	SI, 1792

Fogarasi *significatio* értelemben a *jelentmény*, míg *actus* értelemben a *jelentés* (1405-ös) szavakat használta.

A történeli-etimológiai szótár 1560-as első használatlaltal említi az *alkotmány* szót és 1548-as első használatlaltal az *alkotvány* szót, „Structura, aedificium értelemben régi szó” (Szily 1994). Ami nagyon érdekes, hogy az *iromány* és *íróvány* mellett (előtt) 1416-ból van első feljegyzés az *irat*, és 1372-ből az *írás* szavunkra (a lexikai akadályozásról l. 4.3. pont).

3.2. Az -At képző versengése a -mÁny és a -vÁny képzőkkel

Az itt látható rövid táblázat is arra utal, hogy a két képző elsősorban apró jelentéskülönbségeknek is köszönhetően (de gyakran ilyen nem volt észrevehető) versengett egymással. Megfigyelhető ennek a két képzőnek a versengése az -At képzővel is:

<i>-mÁny/-vÁny</i>	említi	<i>-At</i>	említi
áradmány	Ball. 1851	áradat (<i>régi szó</i>)	SI, 1808
ihlemény	Ruszek, 1812	ihlelet	Baróti, 1784
		ihlet (<i>régi szó</i>)	SzD (Berzs. 1816)
igérvény (<i>promesse</i>)	Fog., 1843	ígéret	1416
intézhvény	Fog., 1833	intézet	? 1649 (<i>cél, szándék</i>)
intézmény	Fog., 1833		? 1793 (<i>intézmény</i>)
iromány, iróvány	Bartz., 1833	irat	Etim., 1416
foglalvány (<i>mint foglalat</i>)	Baróti, 1786	foglalat (<i>tartalom, lényeg</i>)	Wagner, 1750
foglalmány (<i>occupation</i>)	Bártz., 1787		
kínálvány	Stettner, 1832	kínálat	Tzs, 1835

Az *áradat* szó már 1416-ban megvolt a „víz áradása” jelentésben, de az irodalom nem használta (Benkő 1967-1984, Szily 1996), az *áradás* pedig 1517-ben került nyelvünkbe az etimológiai szótár szerint. A régi *áradat* szót SI. (Sándor István) eleveníti fel 1808-ban.

Ihlet szavunk is régi (1474-től főnévi, 1585-től igei jelentésben is), Berzsenyinél találkozhattak vele ismét 1816-os kötetében, addig is az *ihletmény* és *ihlelet* szavak ötlete merült fel. Az *intézmény*, *intézhvény* és *intézet* szavak versengése meglehetősen bonyolult. Az *intézhvény* előbb *intimatum* (rendelkezés, felszólítás), később pedig *institution* (*intézmény*) jelentésben is használatossá vált. Az *intézet* eleinte a *célt, szándékot* jelentette, később szintén *intézményt*. A *kínálvány* szó nem szerepel az etimológiai szótárban, „a kínálást magában foglaló iromány” jelentésben tettek próbát bevezetésére (ennek logikai szerkesztettségéhez hasonlót mutat a mai *körözhvény* szavunk, ld. 3.5/II.).

3.3. A lexikai akadályozás miatt kivetett nyelvújítási szavak

Az *ihlet* mellett, amint az előző pontban is már látható volt, több szavunk is arra utal, hogy nem mindig kell új szót alkotni, mert amennyiben már létezik egy kifejezés, úgy a lexikai akadályozás következtében nem tud egy újabb beépülni a nyelvbe (Ladányi 2007, 40). A következő táblázat azt ábrázolja, hogy bizonyos nyelvújítási szavakat megelőzően is használatban volt már a mai nyelvben is később fennmaradt valamely képzett szó:

Újítási javaslat	említi	Régi (mai)	Évsz.
látatvány		látomás	1211, (vízió – 1595)
látvány	?, 1745		
jelentmény	Fog., 1833	jelentés	1405
főzemény	Faludi, Nysz.,	főzet	1416
		főzelék	1527
igérvény	Fog., 1843	ígéret	1416
ihlemény	Ruszek, 1812	ihlet	1474
ihlelet	Baróti, 1784		
áradmány	Ball. 1851	áradat	1416
csalomány	SI, 1808	csalás	1416
kéremény		kérés	1372, 1448

folyomány	Baróti, 1784	kérelem	1372
	Verseghy,	folyadék	1565
foglalvány		foglalat	1514 (foglalatosság)
(foglalat – körülvevő rész – Kultsár 1807)			

A *folyomány* szót Verseghy *resultatum*, Baróti pedig a mai *folyadék* jelentésben próbálta bevezetni. Mint látható, ez utóbbi felesleges volt, hiszen 1565 óta használatban volt a *folyadék* szavunk. Érdekes még a *főzemény*, melyet Faludi a *sütemény* szóval együtt próbált megalkotni, előbbire azonban 1416-tól létezett a *főzet* szó (noha való igaz, hogy ez utóbbi némi jelentésmódosulást is átélt). Szintén látszik a fenti táblázatban az is (ld. 3.5/III. pont), hogy az *-As* képzővel ellátott 'nomen actionis' értelmű főnevek elsődlegesen a bármely más, a cselekvés eredményeképpen létrejött dolgot leíró, 'nomen acti' értelmű főnevekkel szemben. Ha a 'nomen acti' érteleme létrejött, az letiltja a 'nomen actionis' jelentést (Wacha 2000, 281).

A fenti táblázat bal oldalán álló szavai tehát a lexikai akadályozás miatt nem tudtak beépülni a nyelvbe illetve néha más jelentésben váltak használatossá. Bizonyos nyelvújítási szavak sajátos stilisztikai színezetet vagy pedig a céltól eltérő jelentést nyertek tehát a lexikai akadályozás következtében. Ilyen a következő hat, bal oldalon látható szó is:

<u>Nyelvújítási szó</u>	<u>említi</u>	<u>Régi (mai)</u>	<u>Évsz.</u>
éremény	Baróti 1784	érzet	1382/1448
		érzés	1456
		érzelem	1416
örlet	1853 (fn.) (1599-ige)	örlemény	Geleji K.– 1645
rendelvénny	Barcz., 1786	rendelés	1552
		rendelet	1525/1640
kérvénny	Fog., 1845	kérés	1372, 1448
		kérelem	1372
látvány	?, 1745	látomás	1211, (vízió – 1595)
folyomány	Baróti 1784 Verseghy	folyadék	1565

Érzet szavunk 1372/1448-tól (etimológiai szótár) „érzőképesség” jelentésben volt használatban, majd Kazinczynál előbb *érzés*, *érzelem*, majd *érzet* mint „lelki érzés” jelentésben használatos. Az *örlet* szó 1599-től igeként jelent volt, de 1853-ban főnévi jelentésben is behozták a megújuló nyelvbe. Az *örlemény* szó Geleji Katona használatában „örlni való”-t jelentett, ez egybecseng Barczafalvi elképzeléseivel a *-mÁny* és a *-vÁny* képzők szerepéről (ld. 4.1. pont). Ő a *rendelvénny* szó mellett azzal érvel, hogy amint *tanítvánny* helyett nem mondhatjuk, hogy *tanítás*, úgy *rendelvénny* helyett sem mondhatjuk, hogy *rendelés*.

4. Összegzés

A magyar nyelv képzőrendszere kétségkívül csodálatos, azonban érdemes elgondolkodnunk azon, hogy rengeteg képzett szóval ajándékoztak meg minket a nyelvet tudatosan megújítók, így járulva hozzá a nyelv logikus felépítéséhez. A képzőkre jellemző szinonímia a tanulmányban ismertetett három képző közt is fennállt a nyelvújítás korában is, ahogyan ma is. Az egymással versengő képzők mellett azonban számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy

bizonyos jelentéstartalmakra már korábban is létezett szó, így az új nyelvi termékre nem volt szükség, a lexikai akadályozás miatt nem került be a nyelvbe. A tanulmányban arra kerestem a választ, hogy némely *-mÁny*, *-vÁny* vagy *-At* képzős szót miért nem fogadott be végül a magyar nyelv.

Irodalom

- Bárczi Géza (1963) *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd – Papp László szerk. (1967-1984) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála szerk. (2001) *Magyar grammatika* (ebben: A szóképzés: 305-315). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc szerk. (2000) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária (2007) *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szily Kálmán (1994) *A magyar nyelvújítás szótára*. (Az 1902. évi kiadás reprintje) Nap Kiadó, Budapest.
- Tolnai Vilmos (1929) *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. MTA, Budapest.
- Wacha Balázs (2000) Képzett szó és szójelentés. Gecső Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés – aktuális jelentés*: 277-293. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

A *-mány/-mény* képzős származékszavak kialakulása és utóélete

Kovács Gábor

kovigab@gmail.com

A dolgozatban a *-mány/-mény* névszóképzős lexémák keletkezését, használatát illetve motivációját kívánom vizsgálni az újmagyar (1772–1920) és az újabb magyar (1920–) nyelvtörténeti korszakok tükrében. Munkám során főként Szily Kálmán A magyar nyelvújítás szótára című kötetének függelékében (Szily 1902, 400) felsorolt, az említett képzőkkel alkotott lexémákkal dolgoztam. De figyelembe vettem a függelékben fel nem tüntetett szóalakokat és a szóban forgó képzővel a nyelvújítás után alkotott szavakat is.¹

A nyelvújítás vonatkozó kérdései (szükségessége, módszerei)

Elsőként célszerűnek tűnt röviden bemutatni a nyelvújítás korának preferált szóalkotási eljárásait, módszereit. Az alábbiakban ezt kívánom röviden összefoglalni és amennyire a vonatkozó szakirodalom lehetségessé teszi, részletesebben kitérek a *-mány* névszóképző szerepére is.

Röviden szólnék a nyelvújítás céljairól is. A magyar nyelvújítás kezdeteként a szakirodalom hagyományosan az 1772-es évszámot jelöli meg (pl. Bárczi 1975, 291; Korompay 2005, 697; Dömötör 2000), amely Bessenyei György irodalmi fellépésének év száma. Ekkor jelent meg ugyanis az Ágis tragédiája című színmű, amely szimbolikus időként a magyar felvilágosodás kezdetének is tekinthető. Egyes források a nyelvújítás idejét az 1872-es évszámmal a Magyar Nyelvőr című folyóirat első számának kiadásával zárják (pl. Dömötör 2000). Akkoriban a latin volt a hivatalos nyelv, illetve a nemesi réteg fő kommunikációs eszköze a német volt. Érthető okokból a magyarban nem állt rendelkezésre olyan belső keletkezésű szókészlet, amely alkalmassá tette volna a nyelvet a közélet bizonyos területein (pl. gazdaság, törvényhozás, tudományos élet stb.) való használatra. Ezért a nyelvújítás fő funkciójaként az akkoriban kibontakozó tudományágak magyar nyelvű terminológiájának a megalkotását, megteremtését lehet megjelölni, amellyel lehetővé vált a nemzetközi tudományos művek, szépirodalmi művek igényes, magyar nyelvű fordítása is (Bárczi 1975, 293). Mindemellett az irodalmi nyelvet is árnyaltabbá, kifejezőbbé tette a tömeges szóalkotások felhasználása, és később a nyelvközösség általi befogadásával a köznyelvben is meghonosodhattak az adott lexémák. A korszakban keletkezett szavak ugyanis nem mindig jutottak el addig, hogy a későbbiek során is általánosan elfogadottá és használttá váljanak. Sok esetben kimondottan nagy felháborodást váltottak ki az egyes – túlkapásként értékelt – szóalakok, főként az ún. ortológusok táborán belül.² Az ellentábor sokszor durva támadásai ellenére azonban a nyelvújítási törekvés elérte a célját; a magyar nyelvet alkalmassá tette a fentebb felsorolt területeken való részvételre, használatra.

A nyelvújítási törekvés fő mozgatórugója elsősorban a szókészlet bővítése, gazdagítása volt. Több eljárást is alkalmaztak ebből a célból. Az elavult, archaizálódott közszók, személynevek (pl. *aggastyán*, *bakó*, *szobor*, *Árpád*, *Béla*, *Zoltán* stb.) felújításán kívül számos „tájnyelvi használatú vagy szűk nyelvjárási körben élő szót hoztak forgalomba” (pl. *betyár*,

¹ Mintegy 150 ily módon képzett szót vizsgáltam meg a teljesség igénye nélkül, ezeket a mellékelt függelékben adtam meg.

² Itt jegyezném meg, hogy a neologizmusokat övezheti napjainkban is erős ellenszenv. Ennek oka meglátásom szerint főként a (szabálytalannak tartott) nyelvi újításokkal illetve jövevényszavakkal kapcsolatos érzelmi indítatású negatív attitűd. Számos tudományos vita bontakozik ki a „nyelvromlást” hirdető nyelvvédők és az őket lingvicistáknak tartó ellentábor között. Itt csupán az ún. „pincebogár”-vitára utalnék, amely a közelmúltban (2005.) Kálmán László és Kontra Miklós, Cseresnyési László között zajlott az Élet és Irodalom című folyóirat hasábjain (<http://web.unideb.hu/~tkis/#pincei>; 2012. január 18.)

hanyag, meder stb.) (Bárczi 1975, 297–300). De a – dolgozat szempontjából is – kiemelt módszer a szóképzés, összetétel, illetve elvonás útján alkotott szavak. Főként a szóképzés bizonyult gyakori módszernek. Az elavult szavakhoz hasonlóan számos nem produktív, igei és névszói képzőt, mint az *-ár/-ér* (*tűzér, szakadár*), *-ány/-ény* (*erény, puhány*), *-g* (*lovag, összeg*), *-tyú/-tyű* (*röppentyű, tollantyú*) stb. „elevenítettek fel” a korszakban is produktív képzők felhasználása és új képzők létrehozása mellett, ami a mai napig „rajta hagyta a nyomát a képzők rendszerén”. Fontos szóalkotási módszer volt még az új képzőbokok létrehozása (pl. *-ászat/-észet, -iatlan/-ietlen, -sít*), a hosszú képzőbokok megrövidítése (pl. *okvetetlen* > *okvetlen*) és az adaptáció³ (pl. *-nc*, a *fegyenc, bérenc* és *-da/-de* az *óvoda, zenede* szavakban) (Sárosi 2005, 720 kiemelés az eredetiben). Amellett, hogy a felújított szavak illetve a tájszavak jelentése is sok esetben megváltozott, pl. *páholy* '(ered.) szénatartó rekesz', *bútor* '(ered.) batyu, cók-mók' (Bárczi 1975, 299) „előfordult, hogy eredetileg csak igékhez járuló képzőkkel névszókából is alkottak új származékokat, vagy fordítva”. Így az eredetileg „igékből névszót alkotó *-mány/-mény, -vány/-vény* képzőt névszókhoz is hozzátették”. Bárczi Géza itt megjegyzi azt is, hogy a *-mány* képző korábban már kapcsolódott névszóhoz is (pl. *ormány, tokmány*) (Bárczi 1975, 303 kiemelés az eredetiben).

A *-mány* képzőről (etimológiája és illeszkedése a szótóhöz)

A fentebb elmondottak alapján a képző tekinthető denominális nomenképzőnek is (erre csak a fentebb említett két példa utal), de elsősorban deverbális nomenképzőként értékelhető (pl. *szállítmány, eredmény, költemény* stb.). A *-mány* jellemzően képzőbokrosodás, azaz „különböző funkciójú képzők összekapcsolódása” során keletkezett. Képzőbokor létrejöttének oka az lehet, hogy az egyik képző produktivitása, termékenysége meggyengült, ez történt a *-mány/-mény* esetében is (Sárosi 2005, 144). Az alábbiakban tekintsük át röviden a képzőbokor elemeinek eredetét.

A *-mány/-mény* főnévképzőbokor 1372. utántól adatolható nyelvünkben. Az ősmagyar korban keletkezett az *-m* mozzanatos képző és az *-ány/-ény* névszóképző összetapadásával (Jankovicsné 2006, 513b). Előbbi „az uráli eredetű **-m* elemi képzőre vezethető vissza” és leginkább elhomályosult derivátumokban található meg (pl. *élemedett, folyamat*) (uő. 2006, 500b). Utóbbi főnévképzőként igei alapszóhoz járult, így képzett alakjai az ágenst (pl. *növény*) vagy a páciens (pl. *kötény*) jelölik, *-á/-é* elemében a FU **-ĭ* igenévképző, míg az *-ny* eleme szintén az ősi **-n* nomenképző palatális változata (Tamás 2006, 30a). Bár a képzőbokor elsősorban tárgyas igékhez járult hozzá, a nyelvújítás korában a produktivitásának fellendülésével már tranzitív és intranszitiv igékhez is egyaránt társulhatott. Származékai elsősorban a cselekvés eredményét fejezték ki, de – ahogy azt lentebb is látni fogjuk – ez nem mindig feltétlenül igaz.

Ezen a ponton szeretnék kitérni azoknak a lexémáknak a tárgyalására, amelyekben felfedezhető ugyan a *-mány/-mény* szóelem, de nem képzői minőségben, hiszen nagyrészt jövevényszavakról vagy azok származékairól van szó. Ide a következő szavak tartoznak: *zsákmány, ármány, furmány, kormány, kémény, ocsmány, sármány, remény*. Némely esetben csábítónak tűnhet az egyébként két szótagú szavak morfológiai szempontú felbontása, értékelése, a nyelvérzék számára is kézenfekvőnek tűnhet pl. a *zsák, ár, fű* stb. önálló jelentésben is fellelhető szavak felismerése. Ennek megcáfolásához tekintsük át a fentebb felsoroltak etimológiáit. Német eredetűek: *zsákmány* – középfelnémet *sachman* „szekerész (katona), rabló” (Sipőcz 2006, 935b); *ármány* – *armman* ~ *arman* „szegény, koldus” (Tamás 2006, 36b); *furmány* – német *Fuhrmann* „fuvaros”, mai nyelvünkben leginkább az *-s* melléknévképzős alakban fordul elő (uő. 2006, 235a); *kémény* – középfelnémet *kémîn*

³ Az adaptáció lényege, hogy „a beszélők egyes töszavak azonos utolsó hangját valamilyen jelentést hordozó toldaléknak kezdik érezni, azt elvonják a szavakból, és immár valóban toldalékként, a nekik tulajdonított jelentéssel felruházva más szavakhoz illesztik őket.” (Sárosi 2005, 358)

„tűzhely, kémény” (Jankovicsné 2006, 395b). Szláv eredetű: *kormány* – „hajófar, kormánykerék (hajón)” vö. szlovén, szerb-horvát *krma*, a palatális *-n* végződés kialakulása tisztázatlan (uő. 2006, 435a–b). Törökségi eredetű: *sármány* – „sárga tollazatú énekesmadár” a régi nyelvi *sármályú* „ua.” szóból keletkezett szóelvonással, töve a csuvasos törökségi nyelvből átvett *sár* ’sárga’ (Sipőcz 2006, 721b). Ismeretlen eredetűek: *ocsmány* (Jankovicsné 2006, 583b), *remény* (uő. 2006, 689b). Jól látható, hogy az egyes szavaknál csupán szóvégi mássalhangzó-változásról van szó: *-n* > *ny*, *ø* > *-ny*, *ly* > *ny* [ehhez vö. *harkály* > *harkány*, *vőfély* > *vőfény*]), amelynek oka lehet a már meglévő *-mÁny* képzős alakokhoz való analógiás igazodás.

A következőkben a képzőbokor kapcsolódási lehetőségeit kívánom körüljárni. A *-mÁny* képzővel történő deriváció szabályszerűnek tekinthető; általában tárgyas igéhez járul, előre jelezhető a jelentése és a hangrend szempontjából is harmonizál. A Magyar nyelvújítás szótárában megtalálható ilyen képzőt tartalmazó szavakban megfigyelhető, hogy sok esetben az igetőhöz szabályosan, hangváltozások nélkül kapcsolódik: pl. *állítmány áradmány, élvezmény, térítmény, intézmény* stb. Sok esetben kötőhangzó-betoldás jelentkezik (pl. *adomány, járomány, kötemény, mondomány* stb.) illetve gyakori az ingatag tömagánhangzók törlődése is (pl. *végzemény, képzemény, közlemény, őrlemény, szerzemény, jegyzemény* stb.)⁴, de előfordul végszótagi tömagánhangzó-rövidülés is (pl. *bizomány, iromány, tünemény, gyülemény, eszmény*). Nem ritka a szócsonkolás sem (pl. *cselekmény, esemény, folyomány, tetszemény*). Egyes szóalakokhoz szokásosan további igei illetve névszói képzők is járulhatnak pl. *alkotmányozás, intézményesítés, szállítmányozás, tanulmányozás, eszményítés, kezdeményez, kedvezményezett* stb., hiszen **ormányozás, *következményesítés* alakok bár neologizmusként előfordulhatnak, de szinte soha nem találkozunk velük.

Az ily módon képzett derivátumok jelentése általában jól kiszámítható.⁵ Főként az alapige (nemritkán tranzitív) tárgyára irányul. Így pl. az *állítmány* „az, amit állítunk”, *csatolmány* „az, amit csatolunk”, *gyártmány* „az, amit gyártunk”, *iromány* „az, amit írunk”, *szállítmány* „az, amit szállítunk”, *szerzemény* „az, amit szerzünk”, *építmény* „az, amit építünk”, *nyeremény* „az, amit nyerünk”, *közlemény* „az, amit közlünk”, *sütemény* „az, amit sütünk” stb. Könnyen észrevehető, hogy az egyes szavak denotátuma nem mindig ennyire egyértelmű, hiszen nem minden *sütemény*, amit sütünk, az *állítmány* szavunk nyelvtudományi terminus, nem pedig a valamire vonatkozó állításunkat jelöljük vele, illetve a *közlemény* is szerteágazóbb jelentésekkel használatos (rövidebb hivatalos vagy tudományos közlemény). Valamely cselekvés, alkotás végeredményére is utalhat pl. a *festmény, iromány, fércelmény, mázolmány, szerzemény, koholmány, építmény, tákolmány*. Itt némely esetben pejoratív, gúnyos konnotációkat is felfedezhetünk az alkotás eredményének értékére vonatkozóan. Olykor a tárgyas alapigének nem a tárgyára vonatkozik a jelentés: pl. a *tanulmány* a tanulás folyamatát, a *cselekmény* egy irodalmi mű (vagy egy múltban megtörtént esemény) részleteit, az *intézmény* pedig a valamilyen „konkrét célból létrehozott, működtetett szervezetet” jelöli. Így a *kezdemény* is valaminek a(z eredménnyel nem záruló) kezdetére, a *teljesítmény* pedig a cselekvés, alkotás értékére utal. Ennek a jelenségnek az okaként a természetesnek számító jelentésváltozást, az egyes szóalakoknak a nyelvhasználatból való kiszorulását vagy egy másik képzett szóval való helyettesítését illetve elavulását látom. A következő alfejezetben azt kívánom vizsgálni, hogy milyen okai lehetnek az egyes szavak elavulásának.

⁴ A mellékletben látható *ihlemény* szóalak is szabályszerűnek tekinthető ebből a szempontból, hiszen a – feltehetően az *-et* műveltető képzőt tartalmazó – *ihlet* szavunk az ómagyar korból adatolható, hangutánzó eredetű, mára elavult *ihel* ige (Dolovai 2006, 329a).

⁵ A szóalakok jelentésének bemutatásakor nagymértékben támaszkodtam a következő cikk eredményeire is: <http://www.nyest.hu/hirek/mi-az-az-alkotmany> (2012. január 19.)

Gondolatok a *-mány/-mény* képzős származékszavak használatáról

Dolgozatomban ezen részében egyfajta „meditációt” kívánok végezni arról, hogy mi lehetett az oka a néhány *-mány* képzős derivátumok nyelvhasználatból való kiszorulásának. Szily Kálmán A magyar nyelvújítás szótára című munkájának függelékében 136 ily módon képzett névszót sorol fel, ezek közül 68 mára már teljesen elavultnak tekinthetők. Ez a szám viszont azt is jól szemlélteti, hogy a szavak fele ma is használatban van. Ezek közül is találkozhatunk olyan szavakkal, amelyeket a mindennapi kommunikáció során is gyakran használunk (pl. *esemény, élmény, körülmény, sütemény, vélemény, olvasmány* stb.), de akadnak csak bizonyos rétegnyelvben (pl. jogi, nyelvtudományi szaknyelvben) előforduló, specifikusabb jelentéssel bírók is (pl. *állítmány, bizottmány, egyezmény, választmány, bővítmény, intézmény* stb.).

Meglátásom szerint az, hogy az egyes szóalakokat miért nem fogadta be a nyelvközösség, a rokon értelmű szavak vagy paronim szóalakok meglétével magyarázható. Elsősorban arra gondolok, hogy mivel több képző (pl. *-t, -s* stb.) is járulhatott ugyanahhoz az alapigéhez vagy névszóhoz, azonos vagy hasonló jelentésű szóalakok alakultak ki. Ezek valószínűsíthetően „egyszerűbbnek”, jobban megjegyezhetőnek vagy kiejthetőnek számíthattak a beszélők számára, így hamarabb érvényesülhettek a *-mány/-mény* képzős szavakkal szemben. Például a ma már nem használt *csalomány, emésztmény, fizetmény, intemény, hódítmány, szolomány, fordítmány* stb. szóalakok egy idő után alulmaradtak a *csalás, emésztés, fizetés, intés, hódítás, szolás, fordítás* stb. alakokkal szemben, hasonlóképpen járhattak az *élvezmény, főzemény, fuvalmány, ihlemény, járomány, öntemény* stb. lexémák az *élvezet, főzet, fuvallat, ihlet, járat, öntet* stb. szavakkal szemben. Bár ezen származékszavak nagy része már kiszorult vagy kiszorulóban van a használatból, még a nyelvújítás utáni korszakban is keletkeztek a képzővel névszók. Ilyen pl. az angol handout és a latin eredetű innováció magyarosítását szolgáló *kiosztmány* illetve *újítmány(ozás)* szavak is.

A ma is használatos szavak közül is jó néhány „versenyben van a megmaradásért” a rövidebb, képzős származékszavakkal szemben; pl. *intézmény ~ intézet, térítmény ~ térítés, választmány(ozó) ~ választ(ó), bizottmány ~ bizottság* stb. Úgy vélem, hogy a *-mány* képzős szóalak csak akkor tud stabilan fennmaradni, ha a köznyelvben vagy egy rétegnyelvben belül szakterminusként betölteni képes egy olyan szemantikai űrt, amelyre más, belső fejlődésű lexéma vagy jövevényszó nem képes vagy nem létezik. Ennek fényében sikeres szóalkotásnak tartom az *állítmány, állomány, cselekmény, egyezmény, engedmény, festmény, esemény, hagyomány, gyártmány, hozomány, kedvezmény, körülmény, követelmény, olvasmány, vélemény, tünemény, teremtmény, rakomány, alkotmány, adomány* szóalakokat, hiszen ezek a köznyelvben is széleskörűen elterjedtek és használtak is. Külön kitérnék azokra a szóalakokra, amelyek fennmaradtak ugyan, de csak bizonyos szókapcsolatokban, esetleg személyjelekkel, egyéb ragokkal rögzülve. Az alábbiakban azokat a származékszavakat vizsgálom, amelyek bizonyos kifejezésekben, bizonyos grammatikai helyzetben illetve specifikus jelentéssel még használatosak:⁶

állomány – leginkább összetett szavak utótagja pl. adatállomány, állománykezelés (inf.), állatállomány (mezőgazd.) vagy állandósult szókapcsolat pl. állományba vesz, genetikai állomány (biol.);

bizomány – gazdasági műszó, leginkább a *bizományi szerződés, bizományos értékesítés* kifejezésekben fordul elő;

bizottmány – szervezetek neveiben pl. Országos Honvédelmi Bizottmány;

bérlemény – elsősorban gazdasági műszó, az ingatlankereskedelemben használatos;

csatolmány – informatikai műszó, e-mailhez mellékelt dolog pl. csatolmány megnyitása, 100MB csatolmány;

⁶ A vizsgálatok Google keresések eredményein alapulnak. Meglátásom szerint ezek a találatok jól reprezentálják a mai köznyelvet (is).

díszítmény – képzőművészet illetve építészet műszava pl. *metszett díszítmény, dombormű kerámia díszítmény*;

ékítmény – a fentebbivel azonos területen használják pl. *szabadtéri ékítményekkel gazdagodott*;

élvezmény – gyakorlatilag kihaltnak tekinthető, inkább a humoros beszédstílusban fordul elő pl. *minden perc egy vezetési élvezmény, felejtetlen élvezmény*;

emésztmény – kizárólag az orvosi szaknyelvben található pl. *restrikciós enzimes emésztmény, triptikus emésztmények szekvenciafedettse*;

értemény – gyakorlatilag elavult, régies szóhasználatú mai szövegekben megtalálható pl. *ugyanazon szónak többféle érteménye*;

fizetmény – gazdasági, pénzügyi műszóként még használatos pl. *számlás fizetmény*;

főzemény – gasztronómiai témájú szövegekben még előfordulhat, pl. *amikor a főzemény jócskán összeesett, beleteszem a fűszereket; főzemény receptje*;

gyülemény – csak gúnyos stílusú szövegekben pl. *áruló bandita gyülemény*;

hallomány – zenei témájú szövegekben még megtalálható, általában a látvánnyal való korrelációban pl. *sem a látvány sem a hallomány jellege*;

hódítmény – társadalomtudományi, történelmi szövegekben még előfordul pl. *a birodalmi étvágy új hódítményt fal fel, a kultúra terjesztése a hódítmény megtartására való*;

ihlemény – gyakorlatilag kihalt, tréfás, gúnyos stilisztikai értékű pl. *jöjjön néhány ihlemény*;

készítmény – kizárólag gyógyszerészeti, szépségipari szövegekben, állandósult kifejezésekben fordul elő pl. *gyógyhatású készítmény, kozmetikai készítmény*;

kiegészítmény – gyógyszerészeti szövegekben még előfordul pl. *a test ellenálló képességét hatékonyan növelő kiegészítmény*;

különítmény – leginkább katonai, diplomáciai műszó pl. *orosz különítmény érkezett, magyar különítmény a pozsonyi versenyen*;

nehézmény – közlekedési műszóként használatos pl. *vontatójármű-nehézmény, de igei származéka is aktív: nehezményez*;

olvadmány – szórványosan előfordul pl. *tegnapi ráfagyott olvadmány, halványsárga olvadmány*;

ormány – elsősorban biológiai műszó pl. *ormányosok rendje, de metaforikus kifejezésekben is előfordul pl. ne lógasd az ormányodat*;

rendelmény – gyakorlatilag elavult, „megrendelt áru” jelentésben még használatos pl. *Győrből vonatozik a rendelmény, hűségesen szállította a rendelményt*;

rövidítmény – még aktívnek tekinthető pl. *a tanártól rövidítményt kaptunk, 15 – 20 oldalas rövidítmény*;

szerzemény – a „zenei műalkotás” jelentésen kívül beszerzett áru, jószág jelentésben is használják pl. *kiváló Máté Péter szerzemény, Djeraszimovics a Kecskemét SE új szerzeménye*;

szolgálmány – leginkább jogi, jogtörténeti szövegekben található meg pl. *az erdei szolgálmányok megváltása*;

szülemény – gúnyos, pejoratív jelentéssel pl. *elmebeteg szülemény, legújabb agyszüleménye*;

térítmény – gazdasági, jogi szaknyelv része pl. *jogcímenkénti térítmények bruttó összege*;

tétemény – néprajzi műszóként, tájszóként még használatos „rontás” jelentésben, de választékos, régies nyelvhasználatot tükröző szövegekben is előfordul a *jótétemény(ei)* alakban;

töltemény – gasztronómiai szövegekben még előfordulhat a töltelék szinonimájaként pl. *elővettem két kiló darálthúst, ami a töltemény alapját képezte*;

tünemény – választékos nyelvezetű szövegekben még használatos a jelenség szinonimájaként pl. *égi tünemény, melléknévképzős alakja viszonylag elterjedt: tüneményes*;

választmány – elsősorban politikai műszó pl. *a párt vezetését egy 13 tagú választmány látja el*;

váromány – jogi műszóként használatos pl. *dologi váromány*, de találkozhatunk vele állandósult kifejezésekben is pl. *a trón várományosa*;

vívmány – leginkább „újítás” jelentésben fordul elő néhány állandósult szókapcsolatban, sokszor birtoktöbbséítő jellel pl. *legnagyobb uniós vívmány, az ipari forradalom vívmányai*.

Függelék

A nyelvújítás korában *-mány/-mény* képzővel alkotott szavak jegyzéke (Szily 1902, 400):

állítmány, állomány, áradmány, árulmány, beadmány, bérlemény, bizomány, bizottmány, bővítmény, bővülmény, csalomány, csatolmány, cselekmény, díszítmény, egyezmény, ejtemény, ékítmény, élmény, előzmény, élvezmény, emésztmény, engedmény, építmény, eredmény, erődítmény, értemény, érzemény, esemény, eszmény, fejlemény, fércelmény, festmény, fizetmény, folyamány, fordítmány, forgatmány, földemény, földözvény, főzemény, fuvalmány, gyanítmány, gyártmány, gyülemény, hagyomány, hallomány, hirdetmény, hírlemény, hódítmány, hozomány, ihlemény, illemény, illetmény, intemény, intézmény, iromány, izzadmány, járomány, járulmány, javítmány jegyzemény, jelentmény, jobbítmány, kedvezmény, képzemény, képződmény, kérdemény, kéremény, készítmény, kezdemény, kiadmány, kiegészítmény, kísértmény, kobozmány, koholmány, körülmény, kötemény, követelmény, következmény, közlemény, küldemény, különítmény, látszomány, láttatmány, mondomány, nehézmény, nyeremény, okmány, olvadmány, olvasmány, ormány, öntemény, örlemény, őrzemény, ötlemény, rakodmány, rendelmény, rövidítmény, sértemény, sütemény, szállítmány, szállomány, szavalmány, szegődmény, szerkesztmény, szerzemény, szerződmény, szolomány, szolgálmány, szorozmány, szülemény, tákolmány, tanácskozmány, tanítmány, tanulmány, táplálmány, teljesítmény, teremtmény, térítmény, tetszemény, tetttemény, torlomány, töltemény, tulajdonmány, túlmány, tünemény, ültetmény, választmány, vallomány, válmány, váromány, végzemény, vegyülmény, vélemény, vésemény, virulmány, vívmány

-mány/-mény képzővel a nyelvújítás után létrejött szavak: kiosztmány, újítmány(ozás)

-mány/-mény szóelemet tartalmazó jövevényszavak: zsákmány, ármány, furmány, kormány, kémény, ocsmány, sármány, remény

Irodalom

- Bárczi Géza (1975) *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Dolovai Dorottya (2006) *ihlet* szócikk. Zaicz Gábor (főszerk.) *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 329a.
- Dömötör Adrienne (2000) A nyelvújítás története. *Haza és haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790–1867)*. *Encyclopaedia Humana Hungarica* 07. CD-ROM. Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület. <http://mek.niif.hu/01900/01903/html/index2.html> (2012. január 18.)
- Jankovicsné Tóth Anikó (2006) *kémény, kormány, -m⁵, -mány/-mény, ocsmány, remény* szócikkek. Zaicz Gábor (főszerk.) *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 395b, 435a–b, 500b, 513b–514a, 583b, 689b. Korompay Klára (2005) A felvilágosodás korának nyelvi harcai és a helyesírás-történet. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. 699–709.
- Sárosi Zsófia (2005) Morfématörténet. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. 129–172, 719–724. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sipőcz Katalin (2006) *sármány, zsákmány* szócikkek. Zaicz Gábor (főszerk.) *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 721b, 935b. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szily Kálmán (1902) *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. Hortoványszkí Viktor kiadása, Budapest.
- Tamás Ildikó (2006) *-ány/-ény, ármány* szócikkek. Zaicz Gábor (főszerk.) *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 30a, 36b. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

A magyar nyelvújítás folyamata

Mire vezethető vissza egyes szavak nyelvhasználatba való beépülése?

Bakó Eszter Bernadett
eszterbernadettbako@gmail.com

Bevezetés

A közreadott kutatás során arra keresem a választ, hogy a magyar nyelvújítási mozgalomban alkotott szavak közül melyek honosodtak meg nyelvünkben. Amely szó beépült nyelvhasználatunkba, vajon miért épült be, illetve amely használaton kívül maradt, azt miért nem fogadta be a beszélőközösség.

A nyelvújítás során keletkezett szavak felsorolásához Szily Kálmán A magyar nyelvújítás szótára című gyűjteményét veszem alapul, melynek a *d* kezdőbetűs szavakat felsoroló részét elemzem részletesen.

Elemzések

Dacz: A szótár leírása alapján a szó elvonással keletkezett a *daczos* melléknévből. További toldalékolt alakja a *daczolni* ige. Két okot feltételezek, ami miatt a *dacz* tö meghonosodott nyelvünkben. Az egyik ok, hogy a tőhöz több képző is járulhat, képezhetünk belőle melléknévet vagy igét, ahogy a fent említett szóalakok mutatják. A különböző képzett alakokból leválasztható egy és ugyanazon tö lehetővé teszi, hogy a tö önmagában is használatos legyen. A szó önállóan való meghonosodásának másik okát a képzők felől megközelítve is magyarázhatjuk. A fent említett szavak képzői termékeny képzők, azokat megtaláljuk egyéb főnévi tövekhez csatolva is, mely esetekben más-más jelentéssel bíró szavakat alkotnak. Ilyen szópárok a *dühös – düh, éhes – éh, kedves – kedv*. A *dacolni* ige példája alapján létrehozhatóak a *szám – számolni, ének – énekelni, föld – földelni* főnév-ige párok. Amennyiben tehát a tö és toldalék elválaszthatóak egymástól, és azok külön-külön is felhasználhatóak egyéb szavak létrehozásához, abban az esetben nagy eséllyel honosodik meg a tö önálló szóként.

Daczára: A szó azt jelenti, hogy „valaminek ellenére”. Hasonló példa a magyar nyelvben a *minta – mintájára* szópár. Az előbbieken említett *dacz* szó toldalékolt alakja. Beépülése nyelvünkbe azért vált lehetővé, mert a szótő önállóan is meghonosodott, tehát változatos lehetőségek adódnak a tö toldalékolását illetően. A mintát a jelentésében rokon *ellen* tö toldalékolása szolgáltathatta: *ellenére*. A *dac* szembehelyezkedés valamivel, valaminek az ellenzése. Ha valami ellenére történik valami, ha valaminek ellenére cselekszik valaki, abban az esetben szinonimaként a valaminek a *daczára* kifejezés is használható. A *dacz* és *daczára* szavaknak napjainkra csupán a helyesírása változott meg.

Dag: Elvonás a *dagad, dagaszt* szavainkból. Horváth István teszi fel először a kérdést 1809-ben, hogy vajon a *dagad* és *dagaszt* szavaink töve, a *dag* nem jelent-e hegyet, mivel perzsául a *dag* szó „hegy” jelentéssel bír. A tö önállóan nem honosodott meg nyelvünkben, így tehát nem is tekinthető tőnek. Érdekes jelenség, hogy *ragad, ragaszt, ragály* szavainkból a *rag* tö önállósult, jelentése onnan ered, hogy toldalékként a szóhoz *ragad*. A *dagaszt, dagad* szavak a *halaszt, halad* kifejezésekhez hasonlíthatóak. Ebben a két esetben egyformák a toldalékolt alakok, azonban elvonással egyik esetben sem kapunk önálló tövet, tehát az úgynevezett tö nem használatos. A tö önállósulása e két példa egyikében sem történt meg annak ellenére, hogy az elméletben tőként leválasztható *dag* és *hal* szótörödékek jelentéssel bírnak. Ha elemezzük a

dagad, dagaszt, dagály, daganat szavak jelentését, minden esetben azt találjuk, hogy valamilyen gyarapodásra, növekedésre utalnak, tehát kimondhatjuk, hogy ezek a szavak egyazon ún. töből alakultak, valamint a képzők mindegyike termékeny, azaz más tövekhez is csatolhatóak. Hasonló eset áll fenn a *halad, halaszt, halogat, halál* szavak esetében, melyek jelentése minden esetben egy térben vagy időben előrefelé tartó folyamatot jelöl (a *halál* szó egy előre mutató folyamat végét jelöli). Tehát az elméletileg töként definiálható *hal* töredéknek van önálló jelentése, azonban csak toldalékolt formában használható. A *dag* tö tehát nem jelent nyelvünkben „hegyet”, és nem használatos toldalék nélküli formában.

Dagály: A fent említett *dagad* szó rokona, az *apad – apály* szó pár mintájára honosodhatott meg nyelvünkben.

Dágvány: Jelentése a szótár szerint „ragadó sár”. A nyelvben nem használatos, helyette a *dagonya* kifejezés vált általánossá. Feltételezhető, hogy az ún. *dag* kezdetű szavak csoportjába sorolható, mert jelentése alapján „hízás”, „dagadás”, hiszen a föld vizet szív magába, sárrá, dagonyává dagad. Azért nem honosodott meg, mert a *dag* tövet *hegy* jelentésben értelmezték, tehát minden bizonnyal a *dag* a főnevek csoportjába tartozna. A *-vány/-vény* képző azonban nem járul fővekhez, hanem ige-tövekhez csatolható, és ezekből képez főveket: *járvány, látvány, kiadvány, élmény, lelemény, találmány*, stb. Fővek esetében tehát a *-vány/-vény* képző nem termékeny, hibás szóképzést eredményez.

Dal: Az *ének, nóta* szinonimájaként használatos főnév, mely általánosan használatossá vált nyelvünkben. Egy viszonylag egyszerű, egy szótagos hangsorról van szó, mely a magyar nyelv fonetikai jellemzőinek megfelel, így tehát nincs olyan ok, amely kizárta volna a magyar nyelvbe való beépülését.

-dal: A *dal* szó összetett szavak esetében utótagként is szerepelhet, hiszen ha önálló szóként meghonosodott, akkor természetesen összetett szavak is képezhetőek belőle. A szótár a következő példákat sorolja fel: *bordal, bölcsődal, búcsúdal, kardal, népdal*, stb.

Dalabáj: Vajda Péter (1841) nevezte a fülemület *dalabáj*nak. A szóképzés alapját az szolgáltatta, hogy ennek a madárnak bájos a *dala*. E szó minden bizonnyal azért nem honosodhatott meg a magyarban, mert a nyelv önkényes és a szavak jelentése szimbolikus, tehát a tárgyakat, jelenségeket általában nem azok tulajdonságai alapján nevezzük meg. Ugyanakkor van egy másik madárnév, mely ellentmond a nyelv önkényes voltának, ezt a madarat nevezzük fakopáncsnak. Nevét onnan kapta, hogy kopácsolja, kopogtatja a fát. Ennek alapján tehát nincs eleve kizárva annak lehetősége, hogy egy *dalabáj* típusú szó meghonosodhatna nyelvünkben.

Dalár: A szótár adatai alapján Vajda Péter *madárból* elvont *-ár* képzővel sok madárnevet gyártott: *hangyár, zúzgár, zajgár* stb. Ezek azért nem ragadtak meg a magyar nyelvben, mert a szóképzésnek nem termékeny módja az, ha a gyűjtőnévből elvont szóvéget képzőként kezeljük, és a gyűjtőfogalom körébe tartozó egyes dolgokat mind ugyanezen képzővel látjuk el. Erre nincs példa nyelvünkben, tehát ez a szavak képzésének nem lehetséges módja. Nincs olyan fogalomkör, amelyhez csupa olyan szó tartozna, melyek végződése megegyezik.

Daljáték: Mátrai Gábornál (1833) és Kunoss Endrénél (1834) fordul elő először ez a szó. Kunoss Endrénél olvasható először a *dalköltő* szó is, majd később, 1845-ben Fogarasi Jánosnál jelennek meg a *dalmű* és *dalszínház* szavak. Ezekben az esetekben a *dal* szó előtagként való használatát látjuk összetett szavakban. Ezek a szavak azért váltak használatossá a magyarban, mert ha egy főnév töszóként meghonosodik (ahogy azt a *dal* szócikk kapcsán láttuk), akkor az a szó szerepelhet összetett szavakban is, elő- és utótagként egyaránt. Erre a jelenségre számtalan példát találhatunk nyelvünkben: *asztal: asztallap – íróasztal, fa: gyümölcsfa – farakás, állat: vadállat – állatkert*.

Dalláb: Jelentése „ütem”, mely szó a szótár szerint teljesen kiszorította a *dalláb* kifejezést. A *dalláb* szóösszetétel mind jelentésében, mind pedig felépítésében rokonítható a *versláb* szóval, mely szintén egy költemény ritmikájával áll összefüggésben, ennek ellenére azonban a *versláb* szó meghonosodott, míg a *dalláb* kiszorult nyelvünkéből. Nem feltétlenül logikus döntés eredménye tehát, hogy egy beszélőközösség mely szavakat fogadja be, és kezdi használni.

Dallam: Több hasonló szavunk is beépült nyelvünkbe, ahogy a *küllem* és *jellem* kifejezések is. Így tehát a *dallam* is használatossá vált.

Dalnok: A szó eredeti jelentése „költő”, „dalköltő”. Képzett szó, mely képzővel ellátva egyéb szavaink is meghonosodtak: *írnok*, *látnok*, *zsarnok*, *szónok*. A *dalnok* ugyanúgy, ahogy az imént említett szavak, szintén beépült nyelvhasználatunkba.

Dán: A nemzetnek e jelölése azért vált használatossá nyelvünkben, mert számtalan más ország neve (ill. földrész neve) hasonló módon kapcsolódik az ott élő nemzet nevéhez, vagyis az *-ia* képző elvonásával keletkezett. Ilyen egyéb ország (földrész) és nemzet párok: *Hollandia* – *holland*, *Szlovénia* – *szlovén*, *Szlovákia* – *szlovák*, *Anglia* – *angol*, *Románia* – *román*, *Ausztrália* – *ausztrál*. Ezekkel a szópárokkal rokoníthatóak a *Dánia* – *dán* szavak, tehát ahogy meghonosodtak a *holland*, *szlovák*, *szlovén*, *angol*, *román*, *ausztrál* szavaink, úgy a *dán* nemzet nevét is befogadta nyelvünk.

Dandárnok: Azelőtt *brigadérosnak* nevezték ezt a tisztséget. Mai nyelvünkben kissé módosítva használjuk, és a konkrét katonai tisztséget jelölő tábornok szóval együtt fordul elő, tehát *dandártábornok* szóösszetételként jelöli a dandár katonai egység élén álló személyt. Így a *dandárnok* pontosabb jelölése honosodott meg nyelvünkben.

-ded: Képzőként honosodott meg a magyar nyelvben, a szótár a következő képzett szavakat sorolja fel: *kerekded*, *kisded*, *gyermekded*. A szótár írója úgy magyarázza jelentését, hogy „használatot jelent; egyszersmind pedig visszaveszen valamit a szó értelméből”. Szily Kálmán tehát azt írja a *kerekded* szó jelentéséről, hogy „nem tökéletesen kerek”. További szavakhoz is csatolja, úgy gondolja, hogy szélesebb körben is lehet használni a képzőt, melyre példaként a *gömbölyűded* szót említi. Ennek egy rövidebb változata épült be nyelvünkbe, tehát ma a *gömbölyded* változat használatos. Szily azt is leírja továbbá, hogy „bátorkodtunk a magában hangzóját a nyelv természetéhez alkalmaztatni és e helyett: hosszúded, hosszúdadt tenni”. A *-ded* képző valóban illeszkedik a *tő* hangrendjéhez, például a *tojásdad* szó esetében, a *hosszú* melléknévhez azonban nem csatoljuk mai nyelvünkben, helyette a *hosszúkás* kifejezés vált elfogadottá. A *-ded* képző tehát meghonosodott nyelvünkben, „valamihez hasonló”, „valamilyen féle” jelentésben, ám nem minden melléknévhez csatolhatjuk, meghonosodása csupán a melléknevek egy csoportjához csatolva jellemző. Erre példa a *hosszúdadt*, melyet nem fogadott be nyelvünk, de ehhez hasonlóan a *görbe*, *egyenes*, *rövid* melléknevekhez sem csatolható.

Dédelgetni: A szótár leírása alapján e szónak hosszú története van: a nép nyelvében a *gedélni* ige volt jelen eredetileg. Ennek léteztek tájnyelvi változatai: a bodrogi ember a *gedelgetni* szót használta abban a jelentésben, hogy valami finom ételt ad a marhájának. Ugyanebben a jelentésben a szepsi emberek a *dídelgetni* igt használják. A *gedelgetni* és *gedelgetni* szavak 1850 után váltak az irodalomban *dédelgetni*-vé. A szó azért honosodhatott meg nyelvünkben, mert tájnyelvi alakjai már korábban is léteztek, azonban ezek a szavak kisebb hangtani változáson mentek keresztül, és ebben a formában jelentek meg az irodalomban. Az irodalomban megjelenő szavakat a sztenderd nyelv részeként kezeljük, tehát e sztenderd változat terjedhetett el, mely terjedést a szó írásban való megjelenése tette lehetővé. A csupán dialektusokban használt szavak írásban nem jelennek meg, így nem is terjednek el az egész nyelvterületen.

Delej: Jelentése „mágnesesség”. A szótár szerint „azért nevezzük *deléj*nek, mert egyik sarkával délnek, másikkal éjszának fordul;” Tehát a *dél* szóból származik, melynek tőhangzója megrövidül. Előfordul *délej* alakban is, tehát egyik változatában az egyik, másik változatában a másik magánhangzóját ejtik röviden, majd végül mindkettő rövid ejtésével jött létre a *delej* szó. Ma is jelen van nyelvünkben, bár használata meglehetősen ritka. Jelentése kibővült, jelölhet vonzerőt (érzelmi), de melléknévként is használatos a *delejes* szó, jelentése bájos, lenyűgöző, elbűvölő, tehát vonzó. Igeként a *delejez* kifejezés is elterjedt a magyar nyelvben, mely egyrészt a „mágnesezni” igét jelenti, másrészt pedig előfordul a *hipnotizál* szó szinonimájaként is. Meghonosodott tehát nyelvünkben, létezik több képzett formája is. A szótár megemlíti továbbá egy másik fontos információt e szóról: Benyák Bernát 1783-ban így nyilatkozik: „munkátskám... idegen szóval öszve nem szennyeztem, kivéven a *magnes-köve*, *mellynek* nevezetét szinte úgy nem volt szükség másitanom, valamint haszontalan ügyekezett volna Rómát, Londont, Párist magyar szóval akarni fölváltani”. Mai magyar nyelvünkben szintén sokkal gyakoribb a *mágnes* szó használata, mely idegen eredetű szó, tehát ez sokkal elterjedtebb, mint magyarosított változata, jóllehet a *delej* még nem szorult ki teljesen a használatból.

Délibáb: 1796-ban jelent meg először a szó, akkoriban még *délibába* alakban. Ezt követően módosult *délibábra*. Az összetett szó *báb* tagja is nyelvújítási szó, mely meghonosodott nyelvünkben, és a pillangó fejlődésének egyik szakaszát értjük rajta, valamint *báb* mint játék, figura jelentésben is használatos. A *délibáb* tehát egy olyan szóösszetétel, mely logikus módon utal arra, hogy a jelenséget, melyre vonatkozik, nagy forráságban, tehát a déli órákban figyelhetjük meg. A *báb* utótag pedig utal arra, hogy a látvány nem valóságos, nem a látott dolog igazi alakja. Így tehát a szóösszetétel logikusan magyarázható, és ennek megfelelően használatossá vált nyelvünkben.

Délkör: Azt az égre rajzolt képzeletbeli körvonalat jelöli, melyek két végpontja a horizont déli és északi pontján nyugszik. Így tehát az egyes szavak jelentéséből adódik ezen összetett szó, mely máig az egyik legfontosabb szakkifejezése a csillagászatnak.

Delnő: Jelentése „úrhölgy”, „szép, előkelő nő”. A *deli* szóból származik a megjelölés, melynek jelentése az 1848 előtti szótárakban „szép, csinos”. A *deli* nő jelzős szerkezetből alakult ki a *delnő* tréfás rövidítés – írja A magyar nyelvújítás szótára. Ma igen ritkán használt szónak számít, kikopott nyelvünkéből. Ennek oka lehet, hogy a *deli* melléknevet sem használjuk már nyelvünkben, így ezen összetett szó jelentése sem egyértelmű már a mai nyelvhasználó számára.

Délszak: A szótár szerint az *éjszak* (*észak*) mintája alapján alakult ki, ma azonban rövidített formáját használjuk ezen égtáj megnevezésének (*dél*). A rövidülés feltételezésem szerint annak tudható be, hogy a négy égtáj közül csupán az *észak* szóban található meg a *-szak* utótag, tehát e képzési forma nem vált általánossá az égtájak megnevezésének esetében. Így a *kelet* és *nyugat* példájára a *dél* szó is *-szak* utótag nélkül fordul elő mai magyar nyelvhasználatunkban.

Derékszög: Szily Kálmán leírja, hogy Apáczainál *egyenés szeglet*ként szerepel e szó. A *szeglet*, avagy *szög* azonban nem egyenes, tehát ez minden bizonnyal jelentéstartalma miatt nem honosodott meg nyelvünkben. Valószínű, hogy a *derék* előtag az emberi testrészeire utal, mely képes az alsótesttel 90 fokos szöget bezárni abban az esetben, ha az ember ülő pozíciót vesz fel. Tehát „az ember dereka mozoghat ebben a 90 fokos szögben”, így ezzel a jelentéssel társítható a szó. Véleményem szerint, amennyiben találunk egy összetett szó egyes tagjainak jelentésére logikus magyarázatot, úgy az könnyebben épül be nyelvhasználatunkban, tehát minden bizonnyal e szó is az elő- és utótagok jelentéstartalma miatt honosodhatott meg.

Derengeni: A szó Kazinczytól származik, aki kellemes hangzásúnak tartotta az *ng* hangkapcsolatot. Így alkotta meg a következő szavakat is: *ébreng*, *folyong*, *hajnalg*, *piheng*, stb. Ezek közül azonban egy sem épült be nyelvünkbe, a *dereng* szó azonban igen. A *piheng* ige kis

módosítással került nyelvünkbe, és ma a *pihenget* alakot használjuk. A többi ige azonban előrehaladó folyamatokat jelöl, tehát jelentésükbe az *-ng* képző nem illeszthető bele. Az *ébredszik*, és *hajnalodik* szavaink egy egyirányú, véges folyamatot írnak le, míg a *folydogál* egy – szintén e szóból keletkezett – folytonosságot jelöl. A *dereng* szó ezekkel ellentétben egy „visszafordítható, visszaforduló, nem feltétlenül egyirányú eseményt” jelöl, melyben benne van az a lehetőség, hogy az adott dolog olykor világosabbá válik, olykor azonban újra sötétebbé. A *derű* szóból ered, az *-ng* képző pedig a „stagnáló folyamatot” jelöli, melynek végpontja kétes, ám inkább a *derű* felé hajlik. (Ennek mintájára honosodott meg a *borong*, *borongós* szó is, mely hasonló folyamatot jelöl, ám ennek valószínűsíthető végpontja a *ború* lesz.)

Deríteni: A szótár megemlíti a *felderít*, *kiderít* igealakokat is, melyek jelentése „világosítani”, „ébreszteni”. A különböző igekötők jelentésmódosítása miatt igen sok kontextusban használható ige: jelentése vonatkozhat valamely információ kiderítésére, a *kiderül* alak kapcsolatba hozható az időjárással is, de átvitt értelemben az igazság megismerésével is. A *felderít* szó szintén vonatkozik az ismeretlen megismerésre, de az ember kedvének megváltoztatására, felvidítésére is. A zavaros bort is lehet *deríteni*, „tisztává szűrni”. Tehát minden esetben a tisztulás folyamatát, egy pozitív változást jelöl. Nyelvünkben való megragadása valószínűleg e sokrétű jelentésnek, multifunkcionalitásnak köszönhető.

Dérlelni: A *hideggel* kapcsolatos kifejezés. A szótár a „*dérlelő hidegség*” kifejezést idézi, mely a *hideg* egyfajta fokozását jelenti. Bár az összetétel logikus, tagonként is értelmezhető, ennek ellenére nem használjuk a magyar nyelvben. A *fagyval* mintájára keletkezett, de e szó helyett is a *fagyaszt* alakot használjuk. Talán éppen e képző módosulás miatt nem épült be nyelvünkbe a *dérlel* képzett szó sem.

Dermenet: Jelentését a szótár nem magyarázza, talán „dermedés” értelemben használták. Mai nyelvünkben azonban az *-ás/-és* főnévképzővel látjuk el, és *dermedés* alakban használjuk. A szótár is megemlíti, hogy e képzés igen különös, hiszen *dermenni* nem volt soha a magyar nyelvben. Így tehát képzett szó sem jöhetett létre ebből az alakból. *Dermedni* ige azonban létezik, így a tőhöz járuló *-ás/-és* képző egy logikusabb szóképzést eredményezett.

Derű: A *ború* mintájára alkotott szó. A *der* előtag meghonosodott sok más szóban is, mint a fent említett *derengeni* és *deríteni* szavak esetében is, így a *ború* alapján képzett magas hangrendű toldalékkal ellátott *derű* szabályszerű, logikus felépítésű szóként beépült nyelvünkbe.

Derület: A *derű* és a *derület* egyaránt főnevek, a jelentésbeli különbség azonban nem egyértelmű a két szó között. Így nem vált használatos szóvá a *derű* mellett, hiszen nincs olyan kontextus, melyben a *derű* helyett a *derületet* használnánk.

Diadal: A *viadal* mintájára alkották, tehát arra vonatkozik, aki megnyeri a viadalt (*diadalt arat*). Állhat esetleg összefüggésben a *díj* szóval. Aki elnyeri a díjat, az arat diadalt. Logikus következtetés a *viadal* és *díj* szavak hangalakjából.

Diadalív: Szóösszetétel, melynek nyelvünkbe való beépülését azzal magyarázhatjuk, hogy „egy íves alakú építmény, melyet a híres hadvezérek háborúból való hazatérésének alkalmából építettek”. Abból az alkalomból készült tehát, hogy a katonai csapatok a harcban *diadalt* arattak. A szóösszetétel tehát elő- és utótagjának jelentésével logikusan magyarázható, így használatossá vált nyelvünkben.

Dics: Keletkezéséről nem ad információkat a szótár, annyit ír le csupán, hogy kik használták először. A *dicséret* szóval rokon, mind hangalakban, mind pedig jelentésben, így nem idegen a magyar nyelv hangzásától. Hangalakja egyszerű, a hangsor megfelel a magyar fonetika szabályainak, így befogadta a beszélőközösség.

Dicsvágy: Szóösszetétel, melynek jelentése a „dicséretre való vágyás”. Ezen egyszerű szóösszetétel jelentése az elő- és utótagok jelentéséből adódik, semmi akadály nem volt tehát, hogy beépüljön nyelvünkbe.

Díj: A szótár leírása alapján e szó elvonással keletkezett a *díja*, *díján* toldalékolt alakokból. Mivel az *-a* birtokos személyjel és az *-n* határozórag egyéb szavakhoz is csatolhatóak, így a *díj* szóról is le lehet választani azokat, tehát a szótó önmagában is értelmes. Mivel toldalékolt alakban már használatos volt, így tőszóként sem volt már idegen a magyar nyelvben, ez a körülmény pedig elősegítette a nyelvi rendszerbe való beépülését.

Díjnok: Fogarasi János alkotta szó, melyről ki is jelenti, hogy képzésekor a *bajnok* szót vette alapul. Az előzőekben már szó volt a *dalnok* szó meghonosodásáról, valamint egyéb hasonló szavakról (*írnok*, *látnok*, *zsarnok*, *szónok*), melyek szintén beépültek nyelvünkbe. Mindezek ellenére a *díjnok* nem terjedt el, pedig nincs egyéb szavunk annak a személynek a jelölésére, aki díjat nyer. A *bajnok* szó csak abban az esetben használatos, ha az illető személy sportteljesítményével nyer díjat. Így tehát nem egyértelmű, hogy az amúgy termékeny *-nok* képző miért nem használatos a *díj* szó esetében.

Dinnyész: A szótárban leírtak alapján az *-ász/-ész* főnévképző már korábban is termékeny toldalékként szerepelt nyelvünkben, méghozzá egyes állatnevekhez csatolva (*agarász*, *galambász*, *halász*, *lovász*, *ökrész*). A *dinnyész* volt az első példa arra, hogy egy növénynévhez csatolták, melynek mintájára később a *szőlész* szó is kialakult. Ma is gyakori képzési módja ez a foglalkozásneveknek, ám nem minden foglalkozásnevet képezünk toldalékkal, tehát nem járulhat minden állat- és növénynévhez. Ezen szavak nyelvünkbe való beépülése esetleges, néhányuk meghonosodik, néhányuk azonban nem. A *halász*, *lovász*, *szőlész*, *tehenész*, *madarász*, *nyulász* máig használatos foglalkozásnevek, az *ökrész*, *dinnyész* foglalkozásnevek használata azonban nem terjedt el. Az *-ász/-ész* képzőt nem csatolhatjuk továbbá például a *csirke*, *birka*, *alma*, *körte*, *dió* szavakhoz sem, annak ellenére, hogy van olyan egyén, aki ezek tenyésztésével, termesztésével foglalkozik.

Dísz: A XVI. századi kódexekben fordul elő először, majd jó ideig nem használták, a *tisztesség*, *ékesség* szavakkal helyettesítették. A XIX. század végén elevenítették fel újra. Nyelvünkbe való beépülése valószínűleg azért történt meg, mert néhány évszázaddal korábban már használatos volt, tehát nem volt akadály, hogy újra meghonosodjon a nyelvben. Másrészről pedig egy egyszerű, egy szótagos szó, mely hangtani felépítésében megfelel nyelvünk fonetikai sajátosságainak.

Díszelegni: A *-g/-og/-eg/-ög/-ag* igeképzők gyakori, ismétlődő, folyamatos cselekvéssorozatra utalnak (*nyávog*, *vinnyog*, *zümög*, *mekeg*, *kavarog*, *forog*, stb.) A *dísz* szóból képzett *díszeleg* jelentése szintén megfelel egy folyamatosan fennálló cselekvésnek, rokonítható az imént felsorolt igékkel, így tehát elfogadottá vált a szónak ezen képzett formája.

Díszleni: A szótár leírása alapján dunántúli tájszóról van szó, mely azért kopott ki nyelvünkől, mert nem vált elterjedté az egész beszélőközösségben, csupán egy szűk réteg használta. Ma már nem mondjuk tehát, hogy valami *díszlik*.

Díszlet: Ha a *-lat/-let* és a vele rokon *-zat/-zet* képző főnévhez járul, akkor egy egységet, „több részből, darabból álló csoport”-ot jelöl. Ilyen szavak a *kormányzat*: több személy alkotja, *segédlet*: „segédanyagok összessége”, *állványzat*: „több állványból, részekből összeszerelt nagyobb egység”. A *díszlet* „sok díszítőelemből álló díszítés”, tartalmilag tehát megfelel a képző, illetve a képzett alak a szó jelölésének, így tehát beépült nyelvünkbe.

Divat: Lehetséges, hogy a latin *diva* szóból ered, melynek jelentése „istennő”, ma pedig a szép, csinos, előkelő nőket nevezzük *dívának*. A *divat* tehát egyfajta „normát, szokást” jelöl, mely általában külső megjelenésre utal. Az istennő a mindenkori norma és a tökéletesség

szimbóluma, így tehát a jelentés alapján kis módosítással átvehettük a szó hangalakját. A *divat* szó hangtani sajátosságai illeszkednek a magyar nyelv szabályaihoz, tehát nem hat idegennek e szó, így meghonosodhatott nyelvünkben.

Dobni: A szótárban az olvasható, hogy a régi irodalmi nyelv *topni* alakban ismerte, ezen igét. A szó azon a változáson ment keresztül, hogy zöngétlen mássalhangzói zöngéssé alakultak: $t \rightarrow d$, $p \rightarrow b$. Ha a *topni* ige egyszer már beépült nyelvünkbe, akkor a *dobni* hasonló hangzású alak is könnyen használatossá válhatott.

Doboz: Többféle hangalaki változatban létezik: *doboszka*, *tobosz*, amely *tojáshordó edényt* jelentett, és a nép nyelvéből származik. A nép nyelvéből vett szavak könnyebben honosodnak meg, válnak általánosan ismertté. Valószínűleg a fenyőtoasztól való megkülönböztetés miatt változott a zöngétlen *t* mássalhangzó zöngés *d*-vé, és ebben az alakban terjedt el a nyelvhasználók körében.

Dolgozni: A szótárban található leírás szerint a népnyelvben már régóta használatosak a *megdolgoz* és *ledolgoz* igekötős alakok. Mivel az igekötők önmagukban is produktívak, így leválaszthatóak az igetőről, mely által egy általánosabb jelentését kapjuk az igének. A *dolgozni* szó tehát nem volt teljesen új keletű a nyelvújítás korában, tehát az igekötő nélküli tőszó is könnyen beépülhetett a nyelvbe, és elterjedhetett a nyelvhasználók körében, hiszen sem a hangalak, sem a jelentés nem volt teljesen ismeretlen a népnyelvben.

Dombor: Elvonással keletkezett a *domború* szóból – írja a szótár. Önmagában nem használatos, az *-ú* melléknévképző elvonása lehetővé tette azonban újabb képzők hozzákapcsolását, illetve összetett szavak képzését: *domborzat*, *domborít*, *domborul*, *dombormű*, *dombornyomás*, stb. Ezekben a képzett szavakban és szóösszetételekben terjedt el nyelvünkben, jelentése pedig már ismert volt a *domború* melléknév alapján.

Döbrenteni: Baróti Szabó Dávid következő mondatában szerepel először: „Gyászos üvöltéssel döbrentenek emberi szívet.” A *szív* szó miatt lehetséges, hogy a *dobban* igéhez van köze, hiszen a *szív* a *dobog*, *dobban* igékkel áll jelentésbeli kapcsolatban. A *megdöbbenés* az az érzelmi hatás, amikor az ember szíve ijedtében nagyot *dobban*, *megdobban*. A két szó jelentésbeli különbségét az *o* magánhangzó ékezzettel való ellátása jelzi.

Dögvész: A régi *döghalál* szóból ered. A *vész*- előtag és a *vészes* melléknév is nyelvújítási szavak, melyek szintén meghonosodtak nyelvünkben, akárcsak a *dögvész* összetett szó. A *vész* a *halál* szerepét vette át ezen összetett szóban, mely azért honosodhatott meg, mert az eredeti összetétel értelmetlen lett volna: a *dög* már nem tud meghalni, ezért a *dög* előtagot inkább a *baj* szóval szinonima *vész* kifejezéssel helyettesítették.

Dölyf: Elvonás a *dölyfös* szóból. Az *-s* melléknévképző igen termékeny, számtalan melléknevet képezhetünk általa, így tehát a folyamat fordítottja is lehetséges, azaz leválasztható a melléknév végéről. A *dölyfös* melléknév tehát már létezett a nyelvújítás korában, így a *dölyf* hangalak már nem hatott ismeretlennek. Tehát a szó képzőjének elvonása szabályos, gyakori folyamat nyelvünkben, valamint a hangalak sem új, így könnyen beépülhetett a *dölyf* szó nyelvhasználatunkba.

Döngicsélni: A *döng* hangutánzó szó, hangalakja tehát hasonlít arra a hanghatásra, melyet jelöl. A hangutánzó szavak nem önkényes nyelvi jelek, hanem motiváltak, így nagy esélye van a nyelvben való meghonosodásuknak is. A szó képzője gyakorítást fejez ki, mely többek között a *rágcsálni* szóban is szerepel.

Dönteni: Már korábban létezett a tájnyelvi *dűteni* szó. Ennek egy finomított, korrigált formája a *dönteni*. Mivel tehát a szó hasonló hangalakban már létezett a magyar nyelvben, így annak kisebb hangalakbeli változtatását is befogadta a nyelv.

Dördület: A tö hangutánzó szó: *dörög, dörren*, mely motivált szavak könnyen elterjednek a köznyelvben, így a belőlük képzett főnévi alakok szintén nagy valószínűséggel honosodnak meg.

Dörej: A *dördülethez* hasonlóan a *dörej* is hangutánzó szó, nyelvünkben való megragadása hasonló logikai okokra vezethető vissza, mint a *dördület* kifejezés.

Dörgedelmes, dörrenet: Mindkét szó szintén a *dörög, dördül* hangutánzó alakokra vezethető vissza, csupán más-más, egyéb szavak esetében is termékeny képzőkkel látták el őket. Így ezek a képzett szóalakok is használatossá váltak nyelvünkben.

Dörmögni: A nép nyelvében már korábban létezett, méghozzá *dörmöl, dörmölődik* alakokban. A *-g/-og/-eg/-ög/-ag* igeképzővel látták el később, mely sok más ige képzésének is termékeny módja, nem egyedi eset tehát. A szótó hangutánzó, ez, a jelölethez való hasonlatosság pedig elősegítette nyelvünkbe való beépülését.

Dörzs-: A *dörzseszköz, dörzskarika, dörzspárna* szóösszetételek előtagjaként honosodott meg. Hangutánzó alak, így könnyen elfogadottá és használatossá vált a nyelvhasználók között.

Dú: A *dúméh* tájszóban fordult elő először, melyből elvonással alakult ki a *dú* tőszó. Több szóösszetételben kezdték el használni: *dúhajó, dúmadár, dúvagy*, azonban ma csak a *dúvad* összetételben használjuk. Jelentése „nagyobb testű, kártékony állat”. Lehetséges, hogy a *dúl* igével kapcsolatos, tehát az a vadállat, amelyik feldúlja a mezőgazdasági területeket. Így tehát tulajdoníthatunk jelentést az előtagnak, mely azt eredményezi, hogy a nyelvhasználók számára nem teljesen ismeretlen hangalak került a nyelvbe, így könnyebben megragad a szókincsben.

Dudor: Elvonás a *dudorodik* szóból, és a női ruhákat díszítő *puff* megnevezésére használták. Ennek ellenére a *puff* nem kopott ki nyelvünkéből, ma is használjuk a ruha esetében, hogy *puffos ujjú*. A *dudorodik* tehát azt jelentette, hogy kiemelkedik, megnő, ahogy a puffos ujjú ruha anyaga is kiemelkedik az ujjrésznél. Azért honosodhatott meg nyelvünkben, mert egyrészt nem volt teljesen ismeretlen, új szó (a *dudorodik* ige miatt), másrészt pedig jelentése alapján a ruha ujját jelölő melléknév áterjedt egyéb kontextusokba is.

Dugába dől: A *duga* szláv eredetű szó, jelentése *donga*. Valószínűsíthető, hogy a *dugát* önálló szóként is használhatták, szemben azzal a ténnyel, hogy ma már csak ebben a kifejezésben szerepel. A mondás jelentése onnan adódhat, hogy az a ház, amelyiknek ledőlnek a dongái, az romba dől. Ha a nyelvújítás idején a *duga* szót ismerték, és használták, akkor a kifejezés elterjedésére is magyarázható. A használata és jelentéstartalma kiterjedt más kontextusokra is, így válhatott általánosan használt kifejezéssé.

Dugárú: Rejtegetett, tiltott árut jelenthetett, amely a *dugni, eldugni* igéből keletkezhetett, melynek jelentése elrejteni, rejtegetni valamit. Ma *zugáru, zugárus* alakban használjuk, hasonló jelentésben: „az az áru, amit egy *zugba* rejtenek, *zugban* tartanak annak tiltott volta miatt”. Habár a *dugáru* logikusabb, jelentése egyértelműbbnek tűnik, mint a *zugáru*, ennek ellenére nem honosodott meg a nyelvben.

Dugattyú: a *szivattyú* mintájára alakult ki a szó. Azért honosodhatott meg a magyar nyelvben, mert jelentése következetesen megmagyarázható a mozgás irányával, melyet a szerkezet végez.

Dugvány: Jelentése „vékony ág, melyet a földbe ültetnek, *dugnak*, hogy ott megeredjen”. A *dug* igéből származik, melyet egy termékeny, gyakori főnévképzővel láttak el, ezért épülhetett be a nyelvbe.

Dúlongani: A szótár nem határozta meg e szó jelentését, így csak valószínűsíthető, hogy a ma használatos *dúlni-fúlni, feldúlnak lenni, dühöngeni* szavak jelentését hordozza magában. A *dúl* ige jelentéséből adódóan meghonosodhatott volna e szó a magyar nyelvben. A *dühöngeni*

igével összevetve a *dúlongani* ige képzése is szabályszerű, logikailag, morfológiailag és szemantikailag nincs magyarázat arra, miért nem elterjedt ige mai nyelvünkben.

Durrlég: Jelentése „durranó ezüst”, azaz „ezüst-nitrát”. A *durranó ezüst* a használatos kifejezés mai nyelvünkben, a *durrlég* azonban nem honosodott meg. Ennek oka az lehet, hogy ennek az anyagnak nincs köze a levegőhöz, a léghöz.

Durvány: Jelentése „alapvető”, „elemi”, „kezdetleges”. A *rudimentum* szó magyar megfelelője. Bugát Pál alkotta meg a szót, a nyelvbe azonban a *csökevény* kifejezés épült be a *rudimentum* fordításaként. Szily Kálmán ajánlotta e szót, mely azért honosodhatott meg, mert a *csök* szótó jelentése a „fák tuskójára, tövére” vonatkozik, így összefüggésben áll valaminek az alapjával, elemi részével, kezdetével. Ezzel szemben a *durvány* szó töve nem hordoz magában jelentést.

-dús: Önálló szóként is használatos nyelvünkben, „valamiben gazdag, valamivel teli” értelemben. Emiatt épülhetett be utótagként is nyelvhasználatunkba. A nyelvújítási folyamat során meglehetősen sok összetett szót alkottak ezen utótaggal: *aranydús, bájdús, érdemdús, eredménydús, értékűdús, haldús, kelleműdús, tartalomdús, érzeleműdús, eseményűdús, hangdús, következményűdús, pénzdús, sikerűdús, nedvdús, reményűdús*. Ezek közül azonban csak néhány épült be nyelvünkbe, sokuk azonban más képzőkkel használatos. Ilyen például a *bájdús, eredményűdús, értékűdús*, melyeket ma *bájos, eredményes, értékes* alakban használunk. A *kelleműdús* és *tartaloműdús* szavak esetében is hasonló változások történtek, ezeket ma kellemes és tartalmas formában jegyezzük. Az *érzeleműdús* helyett az *érzelemmel teli* kifejezés honosodott meg, hasonlóan a *reményűdús* melléknévhez, mely helyett ma a *reményteli* szót használjuk. A *nevűdús* melléknév szintén nem épült be nyelvünkbe, mai megfelelője a *lédús* szó. Ma is gyakran használt szó azonban az *eseményűdús*, mely ezen utótaggal vált nyelvünk részévé. Azonban nem láthatunk el minden szót egyazon utótaggal, vagy képzővel, így tehát természetes, hogy ennyi *-dús* utótaggal ellátott szó közül csak néhány honosodik meg a nyelvben, más szavak pedig már-már összetételekben és képzőkkel ellátva honosodnak meg.

Duzzadék: Jelentése „dudor”, a *duzzadék* szó azonban más képzőkkel honosodott meg a nyelvben, míg a *tő* beépültnek tekinthető. *Duzzanat* és *duzzadás* alakokban használjuk ma, tehát más főnévképzővel látjuk el. A *hasadék, váladék, üledék* szavak mintájára akár a *duzzadék* szó is használatossá válhatott volna ezen képzővel.

Duzzogni: Eredete a *duzzadni* szóra vezethető vissza. Ez szemantikailag talán úgy hozható kapcsolatba a *duzzogni* igével, hogy az arra egy olyan megnyilvánulást jelöl, mikor egy személy a dűhtől, méregtől, sértődöttségtől *duzzad*. Ez a jelentésbeli kapcsolat lehet az oka annak, hogy a szó beépült a nyelvbe.

Düh: Elvonás a *dühös* melléknévből. Erre a képzési módra számtalan másik példát is találhatunk a nyelvben: *szomjas – szomj, éhes – éh, piros – pír, csendes – csend*. A képző tehát különválasztható, és felhasználható egyéb melléknévek képzéséhez is. Így tehát a *düh* szabályos szóalkotási eljárás során keletkezett, a *dühös* melléknév miatt pedig már ismert volt a nyelvben, tehát beépülésének nem volt akadálya.

Dülény: Jelentése „rombusz”, a nyelv azonban ezen görög eredetű, geometriában használatos szavakat gyakran nem fogadta be magyarosított formában. Erre látunk példát a *paralelogramma, oktaéder, tetraéder* stb. szavak esetében. Azonban arra is sok példát találunk, hogy különböző geometriai formák magyar nevet kaptak, melyek máig használatosak: *háromszög, négyzet, téglalap, kör, gömb*. Ezek azonban a legegyszerűbb síkidomok és testek, melyek neveit a hétköznapiakban is gyakran használjuk. A *rombusz* ritkábban használt szó a köznyelvben, leggyakrabban szaknyelvi szövegekben fordul elő, mely esetben az idegen kifejezések használata a megszokott. E szó elterjedése ezért nem történhetett meg.

Dzsidás: „Szúrófegyverrel ellátott lovas katonát” jelent a szó, a *dzsida* szó képzővel való továbbfejlesztése során alakult ki. A *dzsida* szó „lándzsaszerű lovassági szúrófegyvert” jelent, így tehát az ebből képzett szó, mely az „e fegyvert viselő személyre” vonatkozik, akadály nélkül beépülhetett a nyelvbe.

Összegzés

A meghonosodott, valamint a nyelvhasználók által be nem fogadott szavak listáját illetően nagyon vegyes képet kaptunk. Egyes szavak, melyeket a nyelvújítás időszakában alkottak, ma is használatos kifejezések, mások azonban egyáltalán nem terjedtek el. Meg kell állapítanunk, hogy ennek a folyamatnak nincs mindig logikus magyarázata az egyes szavak képzését és beépülését illetően. Az elemzések során előkerültek olyan példák is, melyek esetében várható lett volna a nyelvbe való beépülés, ez azonban mégsem történt meg. Más esetekben egy adott szó eredete, jelentése nehezen, vagy alig vezethető vissza valamilyen logikus előzményre, keletkezésére alig találni magyarázatot, mégis általánosan használt szónak számít. Egy nyelv megújításának kimenetele tehát nagyrészt véletlenszerű folyamat, hiszen a nyelv egy önkényes jelrendszer, melynek felépítését nem minden esetben a logika szabályai határozzák meg. El kell azonban ismerni, hogy a magyar nyelvújítás folyamata a legnagyobb siker és fejlődés nyelvünk életében, hiszen ha mindez nem történt volna meg, vagy nem úgy történt volna meg, ahogy megtörtént, akkor ma nem ezt a nyelvet beszélnénk.

Irodalom

Szily Kálmán (1902) *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével.* Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
Juhász József – Pusztai Ferenc (2003) *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

A nyelvújítás szótárában szereplő, *m* betűvel kezdődő szavak vizsgálata

Molnár Mária
molnar0430@gmail.com

1. A Szily Kálmán által írt A magyar nyelvújítás szótára *m* betűvel kezdődő 145 szava közül 114 szót, azaz az újítások 79%-át mind a mai napig használjuk. Ezek a szavak tehát több mint 200 éve fennmaradtak nyelvünkben. Van közöttük néhány, amely már elavultnak, régiesnek hat, és a peremszókincs részét képezi. Túlnyomó többségük jelenléte a nyelvben betöltött fontosságukra, szükségességükre mutat rá. Ugyanakkor azt is hangsúlyossá teszi, hogy a 18. században megkezdődött nyelvújításnak milyen fontos szerepe volt nyelvünk szókincsének megújításában, nyelvünk további életében.

A felsorolt szavak/kifejezések a szókincs legkülönbözőbb rétegéből származnak. Vannak közöttük szaknyelvi szavak is, mint a *mértan* vagy a *merőleges* a matematika szaknyelvéből; a *műtét* (rég. *műveglés*; *áldozat-tét*; *szolgálat-tét* analógiájára készült összetétel) és *műtő* (az eredetileg *műtevő* összerántása) szavaink az orvosi szakszókincs részei; vagy éppen az olyan alapvető nyelvészeti fogalmak, mint a *melléknév*, *magánhangzó*, *mássalhangzó* vagy *mondat* és a *mondattan*.

A Debreczeni Grammatikában *magában hangzó* szerepel (Szily 1902, 213), mégsem ez a forma maradt meg a nyelvben. Valószínűleg a hosszúsága miatt: egyszerűbb egy szóban kifejezni a tartalmat. A *mássalhangzó* esetében a *consonans* szó szerinti fordításáról van szó (Szily 1902, 216).

A *mondat* azonban eredetileg még nem a mai értelemben vett a beszélőnek egy valóságra vonatkoztatott kerek tudattartalmát és állásfoglalását kifejező nyelvi/beszédbeli egység, melyet a nyelvtani szerkesztés és a hanglejtés viszonylagos lezártága jellemez. A meghatározás szerint (Szily 1902, 225) a „mondatnál (Dictum) különb”; „a mondasból és a mondas által előállott”, annál „kitetszőbb” egység. Először is a mai értelemben vett *mondából* származtatja Szily (1902, 225), mely eredetileg *szóbeszédet* jelentett (1770) (erre a mai *mendemonda* (szóbeszéd, *pletyka* ÉrtSz. 943) szavunk még mindig utal). Másrészt a definícióból (Szily 1902, 225) az is kitűnik, hogy a mondatot a beszéd egységének tekintik.

Van azonban ehhez kapcsolódóan még egy szó, amelyet azonban ma már nem használunk: *mondomány*: „amit mondtunk”. A Szily-szótár „szentenciaként”, „bölcseletként” határozza meg. Valószínűleg a *faragvány*, *mutatvány* mintájára az *-ány/-ény* képző segítségével készült. Ez a képző a cselekvés tárgyára utal. Ma ez a mondanivaló abban az értelemben, ahogy ezt az ÉrtSz. (1975, 965) 2. jelentésként meghatározza: egy műalkotás eszmei tartalma. Amit az ki akar vagy akart fejezni a befogadó számára. A másik jelentése, amelyre a *mondandót* is használjuk, szintén a szándékra, a jövőre utal. Ez a jelentés viszont nem egyezik meg a nyelvújítás kori *mondománnyal*, amely ugyanúgy befejezettséget sugall, ahogy a *faragvány* vagy a *mutatvány* abban az értelemben, hogy a cselekvés eredményét jelölik.

2. A továbbiakban azokat a szavakat kívánom megvizsgálni, amelyek ma már nem, vagy kevésbé használatosak. Ezeknek a hangalakját és jelentését együttesen vizsgálom; utalok keletkezésük módjára, és több helyütt gondolkodom el azon, hogy vajon miért nem lehettek olyan hosszú életűek nyelvünkben, mint a többi, nyelvújításkor keletkezett szó.

A Szily-szótárban talált adatokat igyekeztem kiegészíteni egyéb helyekről, főként a Magyar Értelmező Kéziszótárból és egyéb dokumentumokból nyert adatokkal, adalékokkal, olykor saját tapasztalataimat is beleszöve egy-egy gondolatmenetbe.

Szeretném hangsúlyozni, hogy azon megjegyzéseim, amelyek egyes szókinszbeli elemek megmaradásának vagy éppen kihalásának/elavulásának okára vonatkoznak, csak feltevések, gondolat kísérletek.

Mielőtt azonban bemutatnám az elavult, mára már nem ismert és használt, illetve nyelvünkben teljesen eltűnt szókinzletbeli elemeket, sorra veszek néhány általános okot, melyek hozzájárulhatnak egy-egy szó elavulttá válásához. Az egyik a történelmi ok, miszerint a történelmi események (gazdasági, társadalmi, művelődéstörténelmi fordulatok) után a használatból kikerülő fogalmakkal, tárgyakkal együtt eltűnnek az őket jelölő szavak, illetve idővel alakilag és/vagy jelentésileg megváltoznak. Továbbá amennyiben már van egy vagy több jelölője ugyanannak a tárgynak vagy fogalomnak, előfordulhat, hogy egy-egy szókinzletbeli elemet – formai vagy egyéb okok miatt – már kevésbé használ egy beszélőközösség. Ilyenkor az adott elem kezd elavulttá válni vagy esetleg a jelentése változik meg.

Amikor a fentiekben egyéb okokat említettem, akkor arra is gondolhatunk, hogy vannak bizonyos lexikai elemek, melyeket egy adott beszélőközösségben egyszerűen már nem „divatos” használni. Így azok könnyen elfelejtődnek a hétköznapi nyelvhasználat (először főleg a szóbeliség) során.

Itt elérkeztünk egy fontos tényezőhöz: a beszélőközösség szerepéhez. Egy-egy lexikai elem sorsáról mindig egy adott beszélőközösség dönt. Esetünkben a magyarul beszélők közössége. Egy-egy lexikai elemet mindig egy beszélő kisebb csoportja kezd használni. Ők alkotják meg ezeket különféle módokon.

Haspelmath (1999, 12) beszél arról Keller alapján (aki az emberek beszédét vezérlő maximákat állapít meg), hogy a beszélők a lexikont szabadon manipulálják – az adott nyelv nyelvtani rendszerével ellentétben. Új elemeket pedig azért hoznak létre, hogy extravagánsak legyenek, azaz kitűnjenek a többiek közül, és felhívják magukra a figyelmet. A cél, hogy minél sikeresebben kommunikáljanak. Majd mások is elkezdik követni őket egyrészt az azonos cél elérése érdekében, másrészt konformitásból. Hozzáteszem, ha már az első lépés nem valósul meg, vagyis nem talál az adott lexikai elem kellő követőre, akkor könnyen és viszonylag rövid időn belül el is tűnik a nyelvből. Ez történt több általam vizsgált szókinszbeli elemmel is, amelyek szinte nem is eresztettek gyökeret a nyelvben.

A magyar nyelvújítás időszakának szókinszbővítése azonban kivételt jelent a haspelmath-i extravagáns maxima alól abban az értelemben, hogy itt a szóteremtők és szócsinálók előtt egy cél lebegett előszörban: a magyar nyelv olyan mértékű megújítása, hogy az európai szintű tudomány és művelődés eredményeit egységes nemzeti nyelven lehessen megszólaltatni. És mindezt a mozgalmi jelleg, az összefogás tette és tette sikeressé, melynek a vezéralakja Kazinczy volt. Ez nem azt jelenti, hogy a szófaragók nem akarták egymást túlszárnyalni vagy ne támadt volna vita köztük (ortológusok és neológusok), de az egységes cél egységbe forrasztotta őket. Majd koruk és a későbbi korok beszélőközössége döntött arról, hogy az általuk életre hívott lexikai elemek megmaradhatnak-e nyelvünkben.

3. Mindjárt az elején azt kívánom előrevetíteni, hogy a talált 31 ma már nem vagy kevésbé ismert, illetve használt szókinszbeli elemből mindössze egyet találtam, amelyet idegen szó szorított ki a szókinzletből. Ez pedig a *mákony*, amely ma már régiesnek tűnik, ahogy az ÉrtSz. már 1975-ben is jelölte. Az *ópiumot* már Szily (1902, 214) is említi a *mákony* idegen változataként.

3.1. Úgy tűnik, hogy az orvosi szaknyelvből származó (1902, 214) *ópium* (görög *ópion*=’lé, nedv’, majd latin eredetű szó), ahogy az orvosi szaknyelvből átkerült a köznyelvi szókinszbe, már nem volt kiszorítható egy magyar változattal. Az *ópium* szó denotatív jelentése olyan közérthető volt már a 19. század elején is, hogy nem volt szükségük

a magyarul beszélőknek arra, hogy egy olyan magyar változatot használjanak, amely az *-ony* képzővel ellátva a jelölt dolog származását hangsúlyozza (*mák-ony*).

Hozzáteszem, hogy Zrínyi Miklósnál a 17. században az *áfium-áfium* szó szerepel híres hadtudományi munkájában (Az török áfium ellen való orvosság 1660). Az Értelmező Szótár 1975. évi kiadása elavultként definiálja ezt a szót, míg a *mákonyt* régiesként. Ez arra utal, hogy a *mákony* ez idő tájt még inkább volt használatban, mint az *áfium*.

3.2. A *magánozni* szót Baróti Szabó Dávid úgy határozza meg 1784-ben, hogy „magán vagy külön tartani” (Szily 1902, 213). Aztán majdnem egy századdal később (1833-ban) már a *privat* szó jelentése kerül előtérbe. Egy jelentésbővülésnek lehetünk tanúi, melynek során már nemcsak a tartásban/tárolásban különül el valaki a többiektől, hanem egyéb más tevékenységben is utalva arra, hogy valaki egyedül, magányosan végez valamit. Aztán ha tovább gondolkodunk, akkor a konnotáció egészen addig bővült ez után, hogy valami egyéni vagy személyes jellegű (pl. *magánügy*, *magánélet*). Igeként nem terjedt el a szó, viszont a belőle képzett folyamatos melléknévi igenév igencsak elterjedt manapság – különösen a rendszerváltás utáni gazdasági-politikai átalakulások nyomán. A *magánzó* a magánvállalkozókra utal, akik a saját vállalkozásukból származó jövedelemből élnek társadalmunkban. *Magánzó-magányzó* alakváltozatban a 19. század elején is részét képezte a magyar szókincsnek. Mivel minden korban voltak és lesznek olyanok, akik saját jövedelmükből élnek, az ezt kifejező nyelvi jelre szükség van nyelvünkben mind a mai napig.

3.3. A *marczona* még nem szorult ki teljesen a szókincsből, de a talán már mondhatjuk, hogy a peremre került. Inkább az irodalom nyelve, mint a hétköznapiaké őrzi még ezt a melléknevet.

3.4. Nem úgy a *marcangol* ige, mely továbbra is központi részét alkotja szókincsünknek. A régi irodalomban Szily szerint (1902, 215) a *wertlos*=’értéktelen’ jelentésben volt használatos. Úgy tűnik, hogy a nyelvújítók a szó eredeti jelentését újították fel, ami a *kegyetlen*, illetve a *zord*, *szörnyű*. A középmagyar korban keletkezett (http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Marcona) szónak jelenleg is inkább a második, tehát a nyelvújítás korában felújított jelentését ismerjük és használjuk.

3.5. Egy következő szavunkat ma már nemigen használjuk, és egy kissé furcsának is tűnik, bár elhangzott idősebbek szájából. A *megvigyáz* igéről van szó, mely a német *beachten*, illetve *beobachten* fordítása (Szily 1902, 217), mely a valakire való figyelmet fejezi ki. Mai használatában viszont a *megőrzést*, *megóvást* jelenti: pl. *Megvigyáztam* a régi játékaimat. Ami az említett furcsaságot illeti, azt már Verseghy is megjegyzi. Szily (1902:217) idézi Verseghyt, aki azt írja, hogy a *vigyáz* ige szokatlan a *meg-* prefixummal, mert annak műveltető értelmet akar adni.

3.6. A *méltalom* nyelvújításkori szó ma már nem létezik nyelvünkben, ahogy a *méltalmas*, *méltalmatlan* sem. Valószínűleg az *oltalom*, *uralom* mintájára létrehozott *méltalom* szót először kiszorította a *méltány* főnév. Úgy tűnik, elég hamar bebizonyosodott, hogy az *-ány/-ény* képző nemcsak produktívabb, de maradandóbb is nyelvünkben. Még akkor is, ha ezt a főnévi formát sem használjuk már ma. Viszont ennek képzős alakjai léteznek mind a mai napig mint a *méltányos*, *méltánytalan* melléktalok és a *méltányol* ige. Érdekes, hogy később ebből az igéből képzéssel jött létre a *méltánylás* mint főnév.

3.7. Ugyanitt találtam a *merény* főnevet is, amely ma már ritkán használatos, de az irodalmi nyelvünknek még mindig részét képezi. Inkább a *merénylet* szavunk az elterjedtebb, amely a *merényel*, majd később *merészel* igéből szóképzéssel keletkezett. De ugyanígy említhetném a *kegy* főnevet, mely ma már régiesnek tűnik, és inkább az irodalmi-vallási szókincsünk része, viszont a *kegyelem* szavunk elterjedtebb. A *kegyel* a *kegy* főnévből képzett régiesnek ható igéből képzővel születt, tehát a *kegyelem*, amely az elterjedtebb két főnévi változat közül. Ebből azt a következtetést vontam le, hogy nyelvünk inkább az igéből képzett,

később keletkezett főnévi alakokat tartja meg, míg a régebbi főnevek eltűnnek nyelvünkől, illetve a peremszókincsre kerülnek.

3.8. A *mellettes* szó a *helyetessel* egy időben élt egy ideig, majd a másodiktól megszületett egy *helyettesít* alak 1837-ben (Szily 1902, 126). Úgy vélem, hogy a *mellettes* ekkor már kezdett a peremre szorulni. Úgy gondolom, hogy a *helyettes* (mely Szily szerint a *melletessel* együtt vélhetően az *otthonos* mintájára lett megalkotva) bővebb jelentéstartalmat hordozott, mint a *mellettes*, hiszen nemcsak a valaki mellett való tevékenység ellátójára utal, hanem az adott személy helyettesítésére is. Elképzelhető, hogy emellett egyszerűen már nem volt szükség ugyanarra a denotátumra vonatkozó újabb jelölőre.

3.9. A *menevéd* két szó, a *menés* és a *védés* összerántásával keletkezett. Már a 16. században is szerepelt pl. I. Ferdinánd törvényei között (1528. évi III. törvénycikk): „Szabad *menevéd* adásáról; és hogy annak, a ki szabad *menevédet* kapott, ez másodsor meg nem adható...” (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=2&f=1492¶m=1508>). Barczafalvi igét is formált belőle (Szily 1902, 219): *menevédez*, azonban ez mára már teljesen eltűnt nyelvünkől. Pedig logikusnak tűnik a *menet*, maga az *elmenetel*, annak kényszerű volta és a védelem nyújtása, amire a szó denotatív jelentése utal. Csakhogy a nyelv törvényei nem feltétlen vethetők alá a logikának.

3.10. A *mércső* szót kiszorította a *mérleg* szavunk, mely szintén nyelvújítás kori. A *mércső* a *hágcső*, *lépcső* mintájára jött létre igéből képzetten, míg a *mérleg* például az *ütleg* mintájára keletkezhetett. A *-leg* képzőnk, úgy tűnik, hogy maradandóbbnak bizonyult, és igét is képeztek már belőle 1836-ban (Szily 1902, 221): *mérlegel*, mely így kitágította a szó jelentéskörét. Eötvös Józsefet idézi Szily (1902, 221), aki úgy fogalmazza meg a szó másodlagos jelentését, hogy valaki „gondolataiban mérlegez”. Tehát eleinte a *mérlegez* ige is élt még nyelvünkben. Mivel a *mérleg*ből ezek szerint már két ige is képződött, így őrződött meg inkább az alapszó ebben a formában.

3.11. A következő szó létezik ugyan ma is a magyar nyelvben, azonban jelentésváltozáson ment keresztül. Pontosabban az eredeti jelentésnek csak egy részét őrizte meg. Ez a *mez* szavunk. Eredetileg ugyanis *boríték*, *lepedő*, *ruha* értelemben használták (Szily 1902, 223) Versegly szerint, aki „néma gyökernek” nevezi a szót. Tehát feltehetőleg kevésbé volt használatos a nyelvújítás korában, inkább a peremszókincs részét képezte. Gyökernek számított abban az értelemben, hogy a belőle képzett szavak mint a *mező* (azaz „ruhával, borítékkal rendelkezik”) és fosztóképzővel ellátott *meztelen* („ruhátlan, fedetlen”) a mai napig is szókincsünk része. Az utóbbi népies jellegű formája a *meztelen*, amely talán a mássalhangzó-torlódás feloldására közbeékelte magánhangzó segítségével könnyíti meg a kiejtést a beszélőközösség bizonyos része számára. Ma azonban a sport szaknyelvéből a köznyelvbe bekerült *mez* szó csakis a két részből álló (egy felsőruha+rövidnadrág) sportolók által sport közben viselt ruhát jelöljük így. Ez az új jelentés összefügg természetesen a ruházkodással, vagyis inkább a felöltözöttséggel, azonban azt egy szűkebb területre korlátozza.

Gondolnunk kell még a *mez* szó kapcsán a *jelmez*re is. A szóban a jelölés, jelzés, informálás és az öltözék egyaránt benne foglaltatik. Vagyis a *jelmez* a figyelemfelhívás, a megtévesztés, illetve a titkolózás szándékával viselt öltözék.

3.12. A *merevenedni* már kihaltfélben van, bár egyes falvakban valószínűleg népies szókincsbeli elemként még használatos. Helyette a *merevedik* szavunk él tovább. Itt egy hangzásbeli egyszerűsödésnek lehetünk tanúi, mely motiválhatta a beszélőket az eredeti alak elhagyására.

3.13. A *mérsék* nyelvújítás kori szavunk teljesen kihalt, nem így az ehhez a tőhöz tartozó képzett alakok, mint a *mérsékel* vagy a *mérséklet* (ma már inkább csak összetételekben: hőmérséklet, vérmérséklet). Csakhogy itt arról van szó, hogy a *mérsékel* igéből elvonással keletkezett a *mérsék*. Tulajdonképpen bizonyos összefüggésben a *mérték*

szavunk megőrizte a *mérsék* jelentését, mint ami valaminek a mértékére, fokára utal. A szintén a Szily-szótárban található *mértéklet* azonban nem él tovább, helyette a *mérséklet* használatos mint önfegyelmzés, és nem az eredeti *hőmérséklet* (temperatura) értelemben. Tehát a képzős formák a *mérsék*, ma már nem élő, elvonással keletkezett tőhöz kapcsolhatók, a meglévő *mérték* viszont csak egy jelentést megőrizve nem képzősített.

Ehhez a szócsaláddhoz még a *mérv* is hozzátartozik, bár a Szily-szótárban az áll, hogy „...*mérv* és *mérték* nem egy”. A *mérv* ma már alig használatos, mint valami elvont dolog mértéke, a *mérvadó* azonban teljes körűen használt melléknévünk. Érdekes megjegyzése Szilynek, hogy a *mérvadó* inkább irányadót jelent „...és nem pedig a sületlen mértékadó”. Ma ezt a jelentéskülönbséget már kevésbé érezzük, pedig valóban a mérvadás inkább iránymutatást jelent, míg a mértékadás a kívánt mértéket szabja meg.

3.14. A *messzíteni* szó a *közelíteni*, illetve később a magánhangzó-betoldással *közelíteni* mintájára készült annak ellentétéként. A szó azonban nem terjedt el már a 19. században sem, hiszen Szily megjegyzi, hogy „egy szótárunkban sincs meg azóta”. Helyette a *távolít* ige terjedt el ugyanazt a jelentést kifejezve.

Ehhez a szócsaláddhoz, de nem a fent említett igékből képezve létrejött főnevek, mint a *távolság* és *messzeség* nem ugyanazt a jelentést hordozzák, hiszen az utóbbi a távolságban levés eredményeként egy helyet jelöl, míg az előbbi magát a két dolog közti térközt (átvitt értelemben is).

3.15. A *mesterkélni* szavunk Kazinczy nevéhez fűződik, aki azt magáénak vallja (Szily 1902, 222). Ma a szó már kihalt, csak a *mesterkél*t befejezett melléknévi igenév maradt fenn, azonban a jelentése megváltozott. Kazinczynál a *mesterkél* ige a német *künsteln*, „művészen/mesterien alkot” ige jelentését hordozta. Ma a *mesterkél*t ehhez képest inkább negatív konnotációt hordoz: a mesterkél nem természetes, csinált, talán még erőltetett is.

A nyelv talán azért nem vette be ezt a szót, mert az alkotáson kívül a kiválóság jelentését is magában sűríti. Erre nem volt szüksége a beszélőközösségnek, amikor ugyanazt már meglévő mellékkevekkel is ki lehetett fejezni: *művészen*, *mesterien alkot*.

3.16. A *mokány* szónak érdekes története van. Eredetileg erdélyi tájszó volt Szily szerint (1902, 225), és *szilaj* értelemben emelték át a magyarba. Az eredeti teljes konnotáció az ÉrtSz. szerint (1975, 964) egyrészt (1) „kistermetű, zömök szívós lóra és emberre” egyaránt használatos volt, másrészt (2) „önérzetes, határozott, tehát a belső tulajdonságokat hangsúlyozza inkább”. Hiába próbálták azonban feléleszteni ezt a szót a nyelvújítók, továbbra is a peremszókincs része maradt. Még akkor is, ha a diáknyelvben ma is használatos a fent felsorolt 2. jelentésében, ugyanis „vagány srácot” jelöl.

3.17. Teljességgel kihalt nyelvünkben a *monyorú* szó. A jelentése „mogoró alakú”, azaz „ovális”. A Szily-szótárban az áll, hogy a szót Sándor István alkotta a *mogyorú-mogyoró* mintájára, mert ő a *mogy* (bogyó) formájából származónak képzelte. Viszont találtam olyan dokumentumot, amelyben már szerepel ez a szó, még hozzá ugyanígy „ovális” jelentésben. Egy 1283-as Árpád-kori okmányban szerepel ugyanis egy mondat: „A kék és sárga selyem zsinóron függő pecsét hegyes *monyorú* alakú, rajta Szűz Mária koronás fővel, ölében a kised Jézussal...” (http://jmvk.compunet.hu/szoveg/szoveg_uj.php?db=okmany4&oldal_eleje=161). Akkor a szó valószínűleg régebbi keletkezésű, ma azonban már nem használatos ilyen alakban, helyette *mogyoró alakú*t vagy *oválist* mondhatunk.

3.18. *Mozgony/mozdony* – mindkettőt említi a szótár (Szily 1902, 226). A kettő nem ugyanazt a dolgot jelöli. Úgy fogalmaz Szily, hogy a *mozgony* az, „ami mozog”, erre ma azt mondjuk, hogy *mozgó*, míg a másik, „ami mozdít”, tehát az igéből képezve ez *mozdony*. A *mozdony* viszont a mai napig is él nyelvünkben, utalva arra a vasúti járműre, amely a szerelvényt húzza, tehát *mozdítja*. Mivel ez utóbbi egy konkrét és a hétköznapokban a mai napig fontos tárgyat jelölő szó, fennmaradt, míg a másik bármilyen mozgó tárgyat jelölhet,

tehát általánosabb a jelentése, továbbá hasonlít is az előzőre (ti. egy hangban különböznek egymástól), gyakorlati okokból inkább a *mozdony* maradt fenn.

3.19. A *möglet* a *mögület* összerántásával keletkezett. Jelentése a „mögöttem elhelyezkedő tér”, vagyis a „háttér”. Logikus alkotás volt, hiszen a *felület* mint a „valaminek a felső részén, tetején elhelyezkedő”, vagy a *körlet* (amelynek ma csak a katonai jelentését ismerjük: a katonákból álló csapat szállása), majd a *körület/kerület*, amelyek a „valami körüli tért” jelölik. Mégis nem a *mög*, tehát valakinek a *möge* mint főnévből, hanem a *hátsul* határozószóból terjedt el a ma is használatos *háttér*, illetve ennek mintájára az *előtér* (amely azonban jelentésszűküléssel már a ház, illetve lakás egy konkrét helyiségét is jelöli).

3.20. A *múlólagos* sem létezik már nyelvünkben, helyette a *múltkonny* használjuk, mely a *múlik* igéből a termékeny *-ány/-ény* képzővel keletkezett.

4. A vizsgált szavak kapcsán azt is megnéztem, hogy hány németről történő tükörfordítás van az *m*-mel kezdődő 145 felsorolt lexikai elem között. Mindössze négy ilyen találtam: *megvigyáz* – beachten; *munkakör* – Wirkungskreis; *munkatárs* – Mitarbeiter; *művezető* – Werkführer.

Mindezt azért emlitem, mert a napjainkban – de főleg a 2008-as reklámtörvény körüli vitákban – felmerült a nyelvművelés mint alkalmazott nyelvészeti diszciplína teljesen szükségtelen volta. Egyes nyelvészek legalábbis ezt az álláspontot képviselik.

Hogyan kapcsolódik mindez a nyelvújításhoz? Úgy, hogy a nyelvújítás kb. száz éve is az előíró jellegű nyelvművelés időszakának tekinthető. Célja a magyar szókincs bővítésén kívül a stílusújítás, illetve az idegen szavak és kifejezések magyarral való helyettesítése volt. Azaz a nyelv szempontjait figyelembe véve zárta ki a nyelvhasználó érdekeit.

Egyik írásában Sándor Klára (Sándor 2001, 156) a nyelvművelés és az ideológia kapcsolatát mutatja be a magyar történelmi-társadalmi korszakokon végighaladva. A nyelvújítás koráról szólva azt fejtegeti, hogy miközben Kazinczyról mind a mai napig az a kép áll előttünk, hogy nemzeti nyelvünk őre és újraalkotója volt, nem gondolunk tevékenységének ellentmondásaira. Nevezetesen arra, hogy míg üldözőbe vette az idegenszerűségeket nyelvünkben, megengedte, sőt szorgalmazta a németről magyarra való tükörfordításokat. Ezért néztem meg ezek előfordulási arányát az általam vizsgált szótári részben. Egy találmányra felütött helyen a *gy*-vel kezdődő szavak esetében csak egy szolgai tükörfordítást találtam a felsorolt 46 szóból. Feltételezem, hogy másutt is a szavaknak csak elenyésző kisebbsége tükörfordítás.

Úgy vélem, hogy abban a korszakban, amikor nemzeti nyelvünk fennmaradása volt a tét a német és a latin nyelv ellenében, természetes volt, hogy az idegen elemektől próbálták védeni nyelvünket az újítók. Azt pedig, hogy Kazinczy ennek ellenére is szorgalmazta a tükörfordításokat, nem ellentmondásnak gondolom. Tulajdonképpen így nem idegen elemek kerültek be a magyar szókincsbe – még akkor sem, ha idegen alapokon jöttek létre. Ez a szókincsbővítés egyik módjának számított a szóképzés, elvonás, összetétel és megannyi szókincsgyárpító eljárás mellett, és része volt annak a nagyszabású tervnek, amely által anyanyelvünkön mind a mai napig bármiről meg lehet nyilvánulni, objektív kifejezési nehézségek nélkül. Arra kellene gondolnunk inkább, hogy hasonló összefogással és nem széthúzással a múlt eseményeinek példáján próbáljunk tenni valamit a magyar nyelv „elangolosodása” ellen. Hiszen a 80-as évek elejétől kezdve egyre inkább érezhető, hogy óriási mennyiségű idegen, főként az (amerikai) angol nyelvből a magyarba beáramló szókincsbeli elem van jelen a médiában, a sajtóban (különösen a reklámokban) és a hétköznapi társalgás nyelvében (Minya 2003, 15). A probléma persze összetett, hiszen joga van-e valakinek a nyelvhasználó korlátok közé szorítására? A nyelvhasználatlaltal valamilyen szinten mégis törődni kell. Erre pedig a nyelvújítás adhatja a példát.

Irodalom

- Balázs Géza (2009) *Kazinczy üzenetei – gondolatok a magyar nyelv évéhez*.
<http://kazinczy2009.hu/kazinczy-uzenetei-gondolatok-magyar-nyelv-evehez>
- Bodrogi Ferenc Máté (2005) Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni. Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában? *Magyar Nyelvjárások* 43: 69–94.
http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/43/bfm_forrni.pdf
- Haspelmath, Martin (1999) *Why is grammaticalization irreversible?*
<http://people.cohums.ohio-state.edu/schwenter1/haspelmath1999.pdf>
- Magyar Értelmező Kéziszótár (1975), 2. változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Minya Károly (2003) *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly (2005) *Rendszerváltás – normaváltás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sándor Klára (2001) Nyelvművelés és ideológia. Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*: 153–216, Szeged. <http://web.unideb.hu/~tkis/ideolog1.htm> és <http://web.unideb.hu/~tkis/ideolog2.htm>
- Szily Kálmán (1902/1994) *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest.

Mennyire időtálló a nyelvújítás szókincse?

A nyelvújítás szókincse majd' másfél évszázad elteltével

Virágh Árpád
viraghdr@gmail.com

Bevezetés

A szókészletünk folyamatosan változik, új kifejezések keletkeznek, aminek többféle oka is lehet. A szókészlet változása (megújulása, fejlődése) történhet spontán, véletlenszerűen is (nyelvújulás), de tudatos beavatkozás eredményeként is (nyelvújítás). A nyelvtörténeti korszakhatárok keletkezésére a társadalmi változások alapvető hatással vannak. A nyelvújításon tágabb értelemben azokat a cselekményeket, tevékenységet értjük, melyeknek célja, hogy módosítsák a meglévő nyelvhasználatot, tágítsák, gazdagítsák, frissítsék a rendelkezésre álló szókincset, ill. nyelvkészletet. Szűkebb értelemben van azonban a nyelvújítás fogalmának egy közkeletű, klasszikus jelentése: egy konkrét időszak, a felvilágosodástól a kiegyezésig tartó korszak nyelvművelési tevékenységét értjük rajta (Minya 2003, 8). Jelen dolgozat ennek a korszaknak a munkásságát kívánja röviden bemutatni, illetve Szily Kálmán 1902-ben kiadott *A magyar nyelvújítás szótára* című művének *cs* és *cz* betűi alatt felsorolt szavait megvizsgálni, hogy mennyiben állták ki az idő próbáját.

A nyelvújítás eseményeinek és gyakorlatának, módszereinek rövid bemutatása

Mint ahogy említettem, a jelentősebb társadalmi változások komolyan kihatnak szókincsünk változására is. A klasszikus értelemben vett nyelvújításnak a társadalmi okai a felvilágosodás elterjedése, a nemzeti öntudatra ébredés és nem utolsósorban a jozefinusz németesítési politikával szembeni ellenállás. A XVIII. századig a magyar öntudat területhez kötött volt, de ez változott, és már a nyelv is a nemzeti öntudat egyre erőteljesebb kifejező eszközévé vált. Ebben a korban Magyarországon igen erőteljes hatásuk volt az idegen nyelveknek (latin, német, francia), aminek oka a gazdasági-társadalmi elmaradottság, a magyar polgárság hiánya, ellenben idegen (német) polgárság megléte volt. A felvilágosodás eszméi Bessenyeivel (*Ágis* tragédiája, 1772) kezdtek teret hódítani.

A felvilágosodás képviselői hatására is óhatatlanul felerősödött az igény a saját, magyar nyelv használata iránt a társadalom legkülönbözőbb szféráiban: a művészetek, a tudomány és végül a politika területén is. A művészetek közül elsősorban a színház és a költészet említendő. Bessenyei már 1778-ban azt írta: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” Időben legkésőbb a politika területén (újságok, országgyűlés) vált meghatározóvá a magyar nyelv. Ez természetesen hosszú folyamat volt, a magyar hivatalos nyelvként való elismerése csak 1844-ben következett be. A nyelvújítók céljai között a magyar szókincs bővítése mellett az idegen szavak magyar szavakkal való helyettesítése, stílussteremtés, végső soron egy egységes nemzeti nyelv megalkotása volt. A nyelvújítás fő művelői eleinte a szépírók voltak, Bessenyeitől kezdve a testőr írókig, és a szókincs változása alapvetően az irodalmi nyelv területén zajlott. Ez a folyamat azonban már a XIX. század elejétől kiterjedt a tudományok nyelvhasználatára is, és a legkülönbözőbb területek szakírói is nyelvújítási munkásságot folytattak (pl. Fazekas: növénytan, Bugát: orvostudomány, Révai: nyelvészet, Csemegi: jog stb.). A nyelvújítás folyamatát komoly „harcok” fémjelezték. A legjelentősebb az ortológusok és neológusok közötti harc volt, amelynek a végén a neológusok képviselte irányzat diadalmaskodott úgy, hogy a harc következtében eltűntek a szélsőséges megoldások. Egy másik területen, a helyesírás területén pedig a „jottista-ypszilonista háború” zajlott, melyben Révai szóelemző írásmódja (pl. *látja* a *láttya* helyett) kerekedett felül (vö. Balázs Géza).

A nyelvújítás módszerei között az egyik legjelentősebb a régi, elavult szavak felújítása volt. Így kerültek újra használatba a *hon, iker, szobor, verseny* stb. szavak. Az eredeti jelentést vagy tudatosan módosították, vagy félreértés alapján változott. A régi személyneveket (pl. *Ákos, Béla*) is ekkor elevenítették fel. A legsikeresebb eljárás a szűk körben alkalmazott tájnyelvek, nyelvjárások szavainak köznyelvi szintre emelése volt, pl. *hűs, góc, csalit, laza, csapat, rimánkodik* stb. Nem helyeselt módszer volt az idegen szavak átalakítása (többnyire fordítással), pl. *befolyás, pincér*. A nyelvújításban keletkezett szavak java része szóképzéssel, elvonással, csonkítással és összetétellel jött létre. Néhány példa a szóképzésre: *építkezik, gépész, hagyomány, csatár, fellebbez*; a szóelvonásra: *szörnyűből szörny, árnyékból árny*; a szócsontkításra: *gyártból gyár, gépelyből gép*; végül a szóösszetételre: *folyóirat, jogerős*.

Mi az, ami élő ma is?

A nyelvújítás korszakának körülbelül száz éve alatt hozzávetőlegesen 10.000 új szó keletkezett, melyek java része ma már nem használatos, idegen a nyelvtől. Vannak olyan szavak, melyeknek a jelentése változott. Szily Kálmán 1902-ben készítette el a nyelvújítási szótárát, mely – ahogy írta – nem lehetett teljes körű, és másokat is inspirálnia kellett, hogy minél alaposabban kutassák, tanulmányozzák ezt a területet (ennek eredményeként 1908-ban megjelent a szótár kiegészítése). Azóta több traumatikus változás is érte a magyar társadalmat (országreszek elszakadása, idegen hatalom meghatározó befolyása, IT-forradalom, globalizáció) melyek a nyelvújításokra és bizonyos kifejezések archaizálódására, kikopására is hatással voltak. Ennek fényében szeretném vizsgálni a Szily-féle szótár *cs* és *cz* betűi alatt felsorolt szavak aktualitását, kikopását illetve jelentésváltozását. A ma is eredeti (Szily idejéből származó) jelentésükkel használatos szavak mellett próbálom azt vizsgálni, hogy mennyi szó kopott ki a mai nyelvből, és hogy ennek mi lehetett az oka. Az említett betűk alatt összesen 86 szó került felsorolásra. Ebből mind a mai napig ugyanazzal a jelentéssel általános körűen is használatos 56 szó.

csal: előtagként volt használatos összetett szóalakokban, mint *csalemler, csalmadár* (ma: *csalimadár*). A *csal* ismeretlen eredetű igenévszó, melynek számos származéka keletkezett.

csalékony: szintén a *csal* töre vezethető vissza, megtévesztő volt a jelentése, talán a gyakorító képző miatt is. Ma már a *csaló, csalóka, csalárd* kifejezések használatosak.

csalomány: a latin jogi kifejezések, *fraus* és *dolus* ma már nem használatos alakja. A *-mány* képzővel a 'rászedés cselekményét' akarta kifejezni. Ma a folyamatra nincs önálló kifejezés, arra is a *csalás* kifejezést használjuk, ami egyben eredmény is, noha az *-ás/-és* képző valóban folyamatot is jelent.

császna: nem terjedt el a *corona imperialis* növény összevont alakja, ma is a *császárkorona* használatos.

csatány: már Szily szerint sem szerepel egy szótárban, csak Jókai használta.

csatár: szláv eredetű szó („pajzsgyártó”), előbb *csitár*, majd később kapta a *csatár* hangalakot. Ma már a „gyalogos támadó katona” jelentése nem használatos, azonban a sportban (csapatjátékok) használatos kifejezés. A katonai nyelv amúgy is jelentős mértékben vett/vesz át idegen eredetű szavakat a jelentősebb haditechnikai háttérrel rendelkező és irányt szabó nemzetek nyelvéből.

csekélyíteni: a *csökken* igéből származik az igetövhöz csatolt *-ély* képzővel a *csekély* jelző, melyből az igét is képezték. A jelző ma is használatos, de az ige helyett az eredeti *csökkent*, vagy *kisebbit* igét használjuk. Az ige jelentése érthető, de idegen a mai nyelvtől.

cselekvény: az *aktákra, iratokra* vonatkozó kifejezés, melyet akkoriban sem nagyon használtak. Szily hibás képzésnek tartja és figyelmeztet a *cselekmény* eltérő jelentésére.

csellem: a *kellem* mintájára képezte Szemere. A *cselekedni* igéből elvonással lett *cselni*, majd ebből alakult a *csellem*. Ma a rövidebb *csel* (elvonással, képző nélkül) használatos. Hasonló megmaradt kifejezés a *jellem*.

cselszövény: eredetileg *cselszöve*ként használták, mára *cselszövés* lett belőle. A nyelvújítás korában előszeretettel alkalmazott *-mány/-mény*, *-vány/-vény* képzőket inkább az *-ás/-és* képzők váltották fel.

csepegvény: a *cseppkő* fordítása a görög *stalactit*-ből. Alternatíva volt a *csepely*, *csepegély*.

cserény: a Német–Magyar és Magyar–Német Szókönyvben szerepel „fonat, fonás” jelentéssel. Más előfordulásról nem tudunk.

csikolni: orvostudományi kifejezés Bugáttól (*striatus*), de nem terjedt el. Ebben a jelentésében a *csík* és az ebből képzett egyéb szavak sem használatosak. Helyette a *csíkot húz*, *csíkoz* igék használatosak. Eredetük a *csík* nevű halra vezethető vissza.

csillagda: a *csillagvizsgáló* (torony) rövidített változata. Ma a *csillagvizsgálót* használjuk főnévként is. A *-da* képző néhány foglalkozást űző üzemre maradt fenn, pl. *cukrászda*, *lovarda*, *mosoda*, *papnevelde*, *sütőde*.

csillár: a *szentjánosbogár*ra használatos kifejezésnek szánták (alternatíva volt még a *villár*), *-ár* képzővel képezték, amit inkább foglalkozások megnevezésére, személyekre alkalmaztak. Mára a *diszes függőlámpa* jelentése maradt meg.

csillogvány: (*villogvány* is) ez jelentkezett a mai *csillár* (*corpus fulgidus*, csillogó test) jelentésével.

csir: elvonás a *csirkéből*, illetve a *csírából*. Dunántúlról ered, nem volt elterjedt a nyelvújítás korában sem.

csirág: a *spárgára* is használták, illetve a *csíra* kifejezésére is. Egyik jelentése sem maradt meg.

csodatékony: *csuda-tévő* ember a *kártékony* mintájára képezték, mára csak a *csodatévő* maradt meg. Sokszor nem működik ellentétes jelentésű szavaknál ez a képző pl. *fáradékony*, *aluszékony* ellentétjeinél sem.

csónakda: Széchenyi alkotta, a *-da* képzővel ma is képeznek feltűnés keltése céljából szavakat pl. *Gombócda* („fagylaltozó”), igaz, a *cukrászda* a minta.

csontár: „csontos magú gyümölcsöket” jelentett. Az *-ár* képzőt azonban inkább foglalkozások megnevezésére alkalmazták (l. fent).

csoportozat: a *csoportosítani*, *csoportosulni* igékből ered, használatos volt még a *csoportulat*, noha ez már akkor sem szerepelt egy szótárban sem. Ma a *csoportosulni* igéből képzett *csoportosulás* él. Érdekes, hogy itt a folyamatot is jelző képző terjedt el, noha talán más jobb lett volna. Hasonló jelentésű ellenpélda: *alakulat* és *alakulás*.

csurgóvány: „forrás, kis patak” jelentéssel irodalmi művekben fennmaradt, a köznyelvben már nem él.

csüggedelem: szintén ismerős a ma emberének is, archaikus jelentése van, helyette inkább a *csüggedtség* használatos.

csüggedetlen: noha a mai szótárakban is megtalálható (Halász–Földes–Uzonyi), inkább archaikus hatása van, helyette a *nem csüggedő* kifejezés az elterjedtebb.

czikk: összetett szóban használatos ma is, pl. *árucikk*, *újságcikk* jelentése is fennmaradt, de a *cikkely* jelentése, amelyből elvonással képezték, önállóan már nem nagyon használatos (a *törvéncikk* is csak szóösszetételben, önmagában csak a *cikkely*, pl. 5. *cikkely* használatos).

Rövid összegzés

A nyelvújítás korában jelentős számú új kifejezést alkottak. A már említett okok és a célok az új szavak erőteljes elterjedéséhez vezettek. Az is közrejátszott, hogy olyan személyiségek voltak a nyelvújítás zászlóvivői, akikre az egész nemzet odafigyelt, és pozitív mintaként, követendőnek tartották őket és munkájukat (írodalmárok, tudósok stb.). A nyelvújítás nem csak egy korszak eredménye, folyamatosan jelen van a nyelvben, hiszen a nagyobb társadalmi változások, ill. a tudományos fejlődés megkívánja, hogy a szókincs is igazodjon az új igényekhez. Összegzésül elmondhatjuk, hogy az új szavak alkotása nagyon sokszínű és kreatív területe a nyelvnek, amit folyamatában kell tekinteni, és csak az idő – melynek során a társadalom a fejlődés irányát tartja vagy változtatja – dönt abban, hogy milyen új kifejezés lesz időtálló.

Irodalom

Bárczi Géza (1975) *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Kovács Adrienn Zsuzsanna (2009) *Foglalkozásnevek a régi magyarban*. Debrecen.
http://mnytud.arts.klte.hu/szakdolgozat/1638/kovacs_a_1638.pdf Letöltve: 2012.01.03.

Minya Károly (2003) *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Szathmári István (2004) *Stilisztikai lexikon: stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Szily Kálmán (1902) *A magyar nyelvújítás szótára*. Nap Kiadó (2004-es reprint), Budapest.

Zaicz Gábor főszerk. (2006) *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

<http://www.freeweb.hu/wenczel/ny/nyelvujit.html> letöltve: 2012.01.02.

<http://mek.niif.hu/02200/02228/html/03/47.html> letöltve: 2012.01.02.

A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus, avagy miért nem honosodtak meg bizonyos kifejezések nyelvünkben

Csányi Eszter
csanyieszti@gmail.com

Bevezetés

Nyelvújításon a nyelv (legyen az írott vagy beszélt nyelv) életébe történő tudatos beavatkozást értjük. Elsősorban a társadalom által támasztott igény, nyomás hatására megy végbe, és főként nyelvművelők, azaz írók, költők, nyelvészek erőfeszítésének és persze eredményének tekintjük. A folyamat a szókincs bővítését, hiányosságainak kiküszöbölését, az idegen szavak magyarral való helyettesítését, stílusújítást és mindezek által a tudományos és kulturális eredmények nemzeti nyelven való közlését célozta. Az új szavak gyártása sok esetben az idegen szavak magyarosítását volt hivatott szolgálni. Az újítás képviselői az ún. neológusok voltak, akik szerint a nyelvújítás folyamata során tudatosan kell beavatkozni a nyelv életébe.

Magyarországon a nyelvújítás mintegy száz évig, Bessenyei fellépésétől a Magyar Nyelvőr megjelenéséig tartott (1770-es évektől 1872-ig). Számos jeles képviselője akadt, nemcsak a szépirodalmi írók (pl. Dugonics András, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc), hanem a szakírók körében is (Diószegi Sámuel, Fazekas Mihály (növénytan), Révai Miklós (nyelvészet), Bugát Pál (orvostudomány), akik saját maguk is alkottak a francia, illetve német nyelvújítás alapján új szavakat. Ezek a szavak igen gyorsan gyökeret vertek a magyar nyelvben. A ma is használatos, a nyelvújítás során létrejött szavaink számát mintegy tízezerre becsülik (freeweb 2011).

A magyar szókészletet különböző eljárásokkal bővítették. Ezek közé tartozott a nyelvjárási szavak köznyelvivé tétele (pl. *burgonya*, *kamat*, *bútor*), a régi szavak felelevenítése (pl. *Ágoston* személynévből *aggastyán*, régi személynévek pl. *Béla*, *Gyula*, *Géza*), és az idegen szavak átalakítása (pl. latin *balanea*-ből *bálna*, francia *fauteuil*-ből *fotel*).

Új szavak alkotására is találunk példákat. Létrehoztak szavakat szóképzéssel pl. igeképzők használatával (*-kozik/-kezik/-közik* pl. *vállalkozik*, *jelentkezik*; *-ít* pl. *összesít*, *hitelesít*; *-mányoz/-ványoz* pl. *tanulmányoz*, *hatványoz* stb), névszóképzők (*-alom/-elem* pl. *bizalom*, *védelem*; *-lag/-leg* pl. *barátilag*, *tettleg*; *-mány/-mény* pl. *iromány*, *sütemény*; *-zat/-zet* pl. *bohózat*, *személyzet* stb.), szóelvonással (pl. *kapái*-ből *kapa*, *árnyék*-ből *árny*), szócsonkítással (pl. *címer*-ből *cím*, *gyám*-ből *gyár*), szóösszetétellel (pl. *búskomor*, *szemüveg*, *jogerős*), szócsonkításos összetétellel (pl. *híg+anyag*: *higany*, *könnyű+elméjű*: *könnyelmű*) (Szily 1902).

Dolgozatomban Szily Kálmán 1902-ben készült A magyar nyelvújítás szótára című művéből választottam ki szavakat és tettem kísérletet annak indoklására, hogy miért nem használjuk ma már ezeket a kifejezéseket.

Elemzés

A következő szavak közül sok tipikus nyelvújítási szóképzéssel jött létre, mégis különböző okok miatt a köznyelvben nem terjedtek el. Ennek okát sokszor nehéz megmondani, hisz ma már csak a helyettük létrejött kifejezésekkel kapcsolatos leírásokat találhatjuk meg.

éldelni: a mai *élvezni* szavunk szinte teljesen kiszorította;

hordnok: a német *träger* kifejezés egy az egyben történt lefordítása nyomán, azonban nem fejezte ki azt, amire kitalálták („England ist ... Träger der wilden Gewalt geworden” -

„Anglia... a vad erőszak *hordnokává* süllyedt”), helyette sokkal inkább a *képviselője*, *megszemélyesítője*, *oszlopa* kifejezések a helytállók;

rovancs: a *ró* igéből keletkezett, jelentése: „leltározás”, „készletellenőrzés”; csak az üzleti nyelvben honosodott meg, valószínűleg csak egy szűk réteg használatában van;

zálogítani: az *-ít* igeképző kedvelt volt a nyelvújítók körében, azonban sok nyelvész kifigurázta az így képzett szavakat, mondván, hogy akkor létezhetnének pl. a *németíteni*, *pálinkítani* megnevezések is, valószínűleg ez az oka, hogy a köznyelvben az *(el)zálogosítani* kifejezés terjedt el;

öszevedni, öszvelíteni: *ösze-egyeledni*, *egyelíteni* mai jelentésében *szintetizálni*, 1845-ben *ösplet*, míg 1867-ben *ösztezni* kifejezések használatosak; a nyelvújítás során törekedtek az idegen eredetű szavak magyarossá tételére, itt is ennek lehetünk tanúi, azonban valószínűleg a többi nyelvben is használt görög eredetű nemzetközi *szintézis*, *szintetizál* kifejezések terjedtek el (vö. né. *synthetisieren*, *Synthese*, *Synthesis* ang. *synthesis*, fr. *synthèse*), talán a bonyolult, nem egyértelmű magyar szavak miatt (*öszevedni*, *öszvelíteni*, *ösze-egyeledni*, *egyelíteni*);

végeződék: bibliai eredetű kifejezés, de már 1645-ben is hiányzott a Magyar Nyelvtörténeti Szótárból. Az *-ék* főnévképző átalakult *-és* képzővé, így létrejött a ma is használatos *végződés* főnevünk, illetve az *-ik* igeképzővel a *végződik* igénk;

költér: *tündér*, *futár* mintájára, igen kedvelt nyelvújítási forma, az *-ár/-ér* névszóképző használatával létrehozott szó; ma *költő*, holott *építér* (*építész*), *festér* (*festész*) alapján inkább a *költész* *-ász/-ész* névszóképzővel képzett szót várnánk; érdekes megjegyezni, hogy a ma is használatos *költészet* fogalmunk nyilván ebből (az elvárt) változathoz alakult ki;

vigarda: valószínűleg a *víg*, *vidul* szócsaláddal van kapcsolatban, ma már a *vigadó* elnevezés használatos, ami 1875-től hivatalosan elfogadottá vált, miután Zichy és Czuczor erre javaslatot tettek;

vélvetély: mai *vélekedés*, *elgondolás*; igető és főnév összekapcsolásával hozták létre (*vélést vetni*), s talán éppen ezen furcsa, addig szokatlan szóképzési mód miatt nem honosodott meg;

csuszamat: „*Csuszamatossá* változott az út ebben az időben”; népies eredetű; a *csúszik* hangutánzó-hangfestő igéből; első olvasatra, magyarázat nélkül nem egyértelmű a jelentése, valószínűleg ezért van ma helyett a *csúszós* melléknév használatban, ami az igéből az *-ós* melléknév képzővel jött létre;

nyargonc: *-encz/-oncz* névszóképzővel látták el az ige tövét, először 1854-ben jelent meg; jelentése futár, lovas hírnök; a katonasággal, háborúval kapcsolatban jött létre, talán a háborúk végeztével ezt a kifejezést nem használták tovább;

kalit: a mai *kalitka* szavunkból költői elvonással képzett szó, így valószínűleg csak néhány irodalmi alkotásban szerepelt;

egyközű: 1784-ből, a mai *párhuzamos* kifejezés megfelelőjeként, amit az utóbbi szó kiszorított, mert jobban emlékeztetett a *paralellára*;

sértemény: mai megfelelői a *sebesülés*, *sérülés* kifejezések; az igetőre csatolták a *-mány/-mény* névszóképzőt, ami gyakori volt a nyelvújítás idején; ez az ige (*sért*) nem teljesen azt fejezte ki, amit a szóval ki akartak mondani, hisz csak egy másik ember által okozott kárt jelent, viszont a *sebesülés*, *sérülés* szavakban benne van az ’önmagunknak okozott kár’ is;

mérsék: egyértelműen a *mérsékel* igéből, elvonással kialakított kifejezés, jelentése „mérték”; talán, ha közelebbről megnézzük, a *méréshez* a *mért*-nek több köze van, mint a *mérs*-nek (az *s* betű átalakult *t* betűvé), így az a változat maradt fenn nyelvünkben; érdekes azonban, hogy a *mérsékel* ige a mai napig teljesen elfogadott és használatos;

czáf: a *czáfol* szóból elvonással hozták létre, „helytelennek bizonyít” értelemben; az ige a mai napig használatos, de a főnév ezen alakja már nem ismert, helyette a *cáfolat*, *ellenérv* kifejezéseket alkalmazzuk, amelyek jobban tükrözik az eredeti jelentést;

egydedtség: az *egyded* melléknévből képzett főnév, mai formái az *egyformaság*, *egység* jobban kifejezik a szó jelentését, főként, hogy a *ded* kifejezés inkább a gyermeket juttatja eszünkbe, mintsem az egyformaságot;

szaporulni: mint a *szaporulat* főnevünket, ezt is a németből vettük át; a *szaporulni* igét ma már nem használjuk, ezt a jelentést inkább a *szaporodni*, *sokasodni*, *gyarapodni* igékkel fejezzük ki;

gúnyor: *-or* névszóképzővel keletkezett szó, mint pl. a *modor*, *kalandor* szavaink; jelentése: „gúnyoló írás”; talán viccnek tartották, és ezért nem honosodott meg;

jöveszteni: Fogarasi (1864) szerint a latin *producere* (*termel*) szó megfelelője, azonban a *termel* kifejezést nem lehetett olyan dolgokra alkalmazni, amelyeket gyártani kell (pl. cipő), 1890-ben az Új Teljes Magyar és Német Szótár már nem ismeri, valószínűleg erre a tevékenységre több, konkrétabb, árnyaltabb kifejezés honosodott meg (*termel*, *gyárt*, *előállít* stb.) Bányászati szakkifejezésként a *jövesztés*, *jöveszt* szavak meghonosodtak, ma is használatosak. (*Jövesztés*: eredeti állapotú kőzetek, hasznos ásványi nyersanyagok termelési célú megbontása, ami történhet kézi szerszámokkal, gépekkel, robbantással, nagynyomású vízsugárral (hidraulikus jövesztés) (google.com).

Összegzés helyett

A felsorolást és az indoklásra tett kísérletet még hosszasan lehetne folytatni. Nem célom azonban, hogy az említett Szily szótár összes olyan kifejezését felsoroljam, amelyeket ma már nem vagy esetleg más formában használunk.

A nyelvújítási folyamat nem ért véget a Magyar Nyelvőr 1872-es megjelenésével, hanem még ma is tart. Ahogyan társadalmunk, szokásaink, a minket érő hatások változnak, úgy jönnek létre ma is új szavak és merülnek feledésbe mások.

A nyelvújítás egyik legnagyobb jelentősége az, hogy az óriási méretű és értékű szókincs- és kifejezés-készletbeli bővülés nélkül ma sokkal nehezebben tudnánk választékosan megszólalni és írni magyar nyelven. A politika, a művészetek, a tudományok, a kereskedelem, s az élet egyéb területein nélkülözhetetlen kifejezések keletkeztek, melyek nélkül egy sokkal szegényesebb, kevésbé stílusos és változatos magyar nyelvvel rendelkezünk.

Irodalom

- Hajdu Endre (2008) *Szómúzeum. Ódon, furcsa, érdekes, bolondos, emlékezetes szavak, nevek, címek tára*. Az ékesszólás kiskönyvtára 5. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Minya Károly (2003) *Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. (1890) *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. <http://mek.niif.hu/07000/07026/pdf/nyelvtort1-2-3.pdf>. Letöltés dátuma: 2011-12-19.
- Szily Kálmán (1902) *A magyar nyelvújítás szótára* (1994-es reprint). Nap Kiadó, Budapest. Hornyánszky Viktor kiadása.
- Zaicz Gábor főszerk. (2006) *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- <http://www.enc.hu/1enciklopedia/fogalmi/nyelvtud/nyelvujitas.htm>. Letöltés dátuma: 2011.12.19.
- <http://www.freeweb.hu/wenczel/ny/nyelvujit.html>. Letöltés dátuma: 2011.12.18.
- <http://www.nyest.hu/hirek/a-restnok-a-szaladar-es-a-teveparduc>. Letöltés dátuma: 2011.12.18.
- <http://sites.google.com/site/pilisibanyaszat/szakkifejezesek>. Letöltés dátuma: 2011.12.18.

Bárczi Géza Magyar szófajító szótára (1941) és az akadémiai Magyar értelmező kéziszótár (2003) szócikkeinek összehasonlítása

Takács Izabella

bella.takacs@magister.uns.ac.rs

1. A magyar szókészlet nagysága és a magyar nyelv kodifikálása

Hozzávetőleges adatok szerint magyarul mintegy tizennégy-tizenöt millióan beszélnek a Földön. Ha azt nézzük, hogy a világon hányan beszélik a magyar nyelvet, akkor – a nehezen pontosítható, változó adatok szerint – körülbelül a 60. helyet foglaljuk el. Európában a 12. helyen vagyunk.¹ Azt pedig, hogy hány szó van a nyelvünkben, lehetetlen pontosan megmondani. Sok tisztázatlan kérdés nehezíti ezt, pl. hogy hol van a szó és szóalak közötti határvonal, beletartoznak-e a kihalt, idegen vagy zsargonszavak stb. Ahhoz, hogy megközelítőleg számokban is kifejezhessük, segítségünkre vannak a szójegyzékek és szótárak. Grétsy László a szókészletünket közel egymillió szóra becsüli az akadémiai nagyszótár és az ide fel nem vett szavak összességét számlálva (Grétsy 1973, 14). Kenesei István hasonlóan vélekedik: ő is 1000000-ra teszi a magyar szavak számát, habár, mint megállapítja, a legnagyobb magyar–idegen nyelvű szótárainkban is kb. 120 000 szó a felső határ. A mai magyar nyelv című könyvben (Bencédy és mtsai. 1968, 462–463) további nehézségekről is olvashatunk a magyar szókészlet összeszámlálását illetően: az archaizmusok, neologizmusok, idegen szavak, tájszavak, műszavak, argók, tulajdonnevek, mozaikszók stb. kérdéseit veti fel; mit számoljunk, és mit ne. Másik kérdéskör, hogy mit tartunk szókészletnek (szó szerkezetek, összetett szavak). „Az akadémiai nagyszótár eddigi anyaggyűjtése alapján végzett számítások azt mutatják, hogy a képzéseket, tájszókat, műszókat stb.-t is beleszámítva a szókincsünkbe, mintegy 800000-re tehető a magyar nyelv összes szavainak a száma, a *szépen, halkan*-féle határozókat, a főnévi és határozói igeneveket nem számítva. Ezeket is beleszámítva (velük ugyanis az összes melléknevek száma legalábbis megkétszereződik, illetőleg az összes igéké megháromszorozódik!) 1 065 000-re becsülhetjük a magyar szókincs szavainak a számát. A magyar szókincsnek az a része, amelyet szótározni szoktak, 230 000 szóra tehető” (Bencédy és mtsai. 1968, 463).

Kiss Jenő a magyar szavak kodifikálásának három szakaszából a következő korszakokat emeli ki: az első többnyelvű szótár, ahol a magyar szavak rendszerezése is megtörténik, Calepinus 1585-ös szótára (Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum), majd jelentős kétnyelvű szótárat készít Szenci Molnár Albert 1604-ben. A másik szakasz az első egynyelvű értelmező szótárának kiadása jelenti Czuczor Gergely és Fogarasi János 1862 és 1874 között kiadott műve, A magyar nyelv szótára (I–VI). A harmadik szakaszt pedig a jelenlegi legterjedelmesebb szótárt tartalmazza, a hétkötetes A magyar nyelv értelmező szótára (1959–1962) (Kiss 1994, 29) képviseli.

2. Az elemzett szótárak bemutatása

Az összevetést két szótár, Bárczi Géza Magyar szófajító szótára (1941) és a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz2) 2003-ban kiadott átdolgozott kiadása között végeztem el.

Az utóbbi kéziszótár első kiadása Juhász – Szőke – O. Nagy – Kovalovszky szerkesztésében jelent meg 1972-ben. Az első változat kilenc kiadást élt meg. Az átdolgozást a Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztályának vezetője, Kiss Lajos kezdeményezte. A bővítésbe a következő szógyűjtemények anyaga került be: Akadémiai kislexikon (1989–

¹ <http://www.nemzetismeret.hu/?id=3.16>

1990), Magyar Larousse (1979–1994), Képes diákszótár (1992), A rendszerváltás szótára (1992), Idegen szavak és kifejezések kézisztára (1994), Magyar ragozási szótár (1994), Nyelvművelő kézisztár (1996), Magyar szlengszótár (1998), Magyar helyesírási szótár (1999). A szerzők hangsúlyozzák, hogy a kiadás nem új szótár, hanem a meglévő bővítése. Az elvégzett változtatásokat 10 pontban ismertetik a szerkesztők, amit az előszóban olvashatunk (pl. új szavak felvétele, amit a társadalmi, politikai stb. változások hoztak, új jelentések felvétele, értelmezésmódosítások, példamódosítások, új minősítések felvétele, néhol címszavak törlése, a helyesírást a Magyar helyesírás szótárához igazítják stb.). Ez a szótár az első, amely a szavak gyakorisági adatait is tartalmazza. Az első kiadás 70000 szócikkébe 15000 állandósult szókapcsolatot is beépít, arra vonatkozó adatot az Előszóban nem olvashatunk, hogy ez a szóállomány mennyivel gyarapszik a második kiadásban.

A Bárczi-féle Magyar szövegtár az első megjelenés után öt évtizeden keresztül (1991-ig) nem jelenik meg újabb kiadásban. A szótár elsősorban a művelt magyar közönségnek szól, és a szóállomány kb. 6000 szavát sorolja szócikkbe. Nem tartalmazza az elavult vagy nyelvjárási és ritkább szavakat, továbbá a laikusoktól származó és idegen szavakat. Forrásmunkának 140 szójegyzéket, töredéket, glosszát stb. nevez meg a szerző.

Vizsgálatunk során azt figyeljük meg tételesen, hogy a Bárczi-féle szótárban ismertett szavak milyen módosulásokon mentek keresztül az 1941-es kiadás óta az 1993-ban kiadott Magyar értelmező kézisztárban taglalattal szemben.

3. Ma is használatos szavak, új jelentéstartalmak

3.1. Nyelvi örökség

A ÉKsz2 szóállományát vizsgálva a jelen olvasó számára sok szó ismeretlenül csenghet. Ezek a szavak a Bárczi-féle szótárban is megtalálhatóak. Ilyenek pl.: *áristom, átabotában, bakacsin, bakafántos, bárkó, bárzsing, berbécs, billikom, bricska, cinterem, condra, csalit, cserény, csiger, csótár, dikics, duránci, éhomra, enyh, eves, farmatring, flinta, főveg, gádor, garra, góbé, gohér, hecsepecs, hombár, ízék, kacabajka, kámzsa, kartács, katrinca, kelevéz, kosbor, kölyű, kőöntyű, mácsonya, markotányos, masamód, messzely, padmaly, pamat, panyóka, plundra, prézsmitál, prűfunt, ripők, rocska, sing, sonkoly, számszerij, szárnyék stb.* Mint a felsorolás is bizonyítja, a szavak tájnyelveinek vagy archaikusnak hangzanak, hiszen a hozzájuk fűződő tematikák elsősorban kihalófélben lévő tevékenységekhez, tárgyakhoz köthetők. Ilyenek elsősorban a ruhadarabok, mezőgazdasággal vagy iparossággal kapcsolatos megnevezések, katonai és fegyverviseléssel kapcsolatos szakszavak, valamint a növény- és edénymegnevezések. Értelemszerűen a jelenkori technikai vívmányok szókinccse, a tudományok (társadalmi- és természettudományiak is) kiszorultak ebből a szótárból.

A nyelvi változás hagyományos nézete szerint csak azok a változások a lényegesek, amelyeknek kimutatható strukturális következményei vannak (pl. elveszik két hang különbsége a nyelvben vagy egybeolvad: fonémahasadás vagy fonéma-egybeolvadás), változik a morfológia vagy a szintaxis. Lényeges, hogy valós változásról van-e szó vagy ingadozásról. Labov szerint a diakronikus és a szinkronikus problémák kapcsolata mindig kétirányú. Ezt nevezi Labov a szinkronikus struktúra „dinamikus dimenziójának”: a múlt segít megmagyarázni a jelent, a jelen pedig a múltat (Wardhaugh 1995, 182). Labov a hangváltozás mechanizmusának 13 stádiumát írja le, ami ugyanúgy érvényes az itt felvázolt hangváltozások esetén, még ha ilyen rövid időintervallumban nem is következik be fonémahasadás vagy fonéma-egybeolvadás, de mindenképp jelentős változások mennek végbe a magán- és mássalhangzók képzésében, jelölésében, nyúlásában, rövidülésében, amit a tipográfia is jelöl. Ezek a változások is valójában alulról és felülről jönnek is értelmezhetőek, amikor is a magasabb presztízsű nyelvhasználó által preferált változat lesz életképessé.

3.2. Szitokszavak, durva, trágár kifejezések

Az ÉKsz2 tartalmazza a mai nyelvhasználatban használatos durva kifejezéseket is pl. *dög* (szidalmazó megnevezésként), *fasz*, *fasza*, *faszi*, *fos*, *geci*, *kurva*, *kurvázkodik*, *kurvapecér*, *picsa*, *szar*, *szex*, *szexbomba*, *szexfilm*, *szexi*, *stb.* Ezeknek az obszcén, durva kifejezéseknek egyike sem szerepel a Bárczi-szótárban. A Magyar szövejtő szótár legobszcenebb kifejezéseinek jelentős része a felsoroltak mellett sokkal kevésbé tűnnek durvának: *bordély*, *bőfög*, *büdös*, *cenk*, *cici*, *csapodár*, *csecs*, *csöcs*, *csók*, *csök*, *csürhe*, *debella*, *emlő*, *fan*, *faszol*, *ganaj*, *köp*, *maca*, *ócsárol*, *ondó*, *pajzán*, *parázna*, *rima*, *sárlik*, *szűz*. A felsoroltak mellett több durva kifejezésnek tekinthető szó nem kerül be a Bárczi-féle szótárba. E szavak egy részének magyarázatát, leírását sem tartalmazza a szótár (mintegy szemérmességből), csak eredetére utal, ilyenek pl.: *csök*, *rima*, *sárlik*. Ezek jelentésével az ÉKsz2-ben találkozhatunk.

4. A mássalhangzók minőségi és mennyiségi változásai

A továbbiakban a szócikkek hangtani-, alaki- és jelentésmódosulásainak példasora a Magyar szövejtő szótár alapján történik, a gondolatjel után az ÉKsz2 szócikk címszava található az összehasonlítás alapjaként.

4.1. A mássalhangzók minőségi változásai

A mássalhangzók minőségi változásait két fő csoportba tudjuk sorolni. Ezek a képzés helye szerinti és a zöngésségi változások.

Képzés helye szerinti változás történik a következő szavak esetében: *átalag*, *általag* – *átalag*, *ántalag*; *kalarábé* – *kalarábé*, *karalábé*; *külömb* – *különb*; *sarjú* (népn. *sarnyú*) – *sarjú*.

A fenti példák mutatják, hogy ezek a változások a zöngétlen mássalhangzók képzés helyében történő eltolódásából születtek. A népn. *sarnyú* szócikk az ÉKsz2-ben csak a palatalizáció során megmaradt *sarjú* formában jelenik meg. Hangátvetés történik a *kalarábé* – *karalábé* változása során. Az *l* és *m* hangok írásmódja a szavakban eltér a kiejtett változattól; ezekben az esetekben a szóelemzés elvét érvényesítette a nyelvtörténet a leírásban (nem jelöli tipográfiájában a képzés helye szerinti részleges hasonulást): *külömb* – *különb*; *általag* – *ántalag*.

Zöngésségi változások játszódnak le a következő esetekben: *dobzódik* l. *tobzódik* – *tobzódik*; *lakzi* – *lagzi*; *gornyadoz* – *gornyadozik* (*kornyadozik*); *madrac* l. *matrác* – *matrac*; *málingó*, *máringó*, *málinkó* – *málinkó*, *málingó*; *mesgye* – *mezsgye*; *vev* v. *vesz* – *vesz*.

Zöngétlenedés figyelhető meg a következő szavakban: *dobzódik*– *tobzódik*; *gornyadoz* – *kornyadozik*; *madrac* l. *matrác* – *matrac*; *málingó* – *málinkó*.

A zöngésedés folyamata játszódnak le a következő szócikkekben: *lakzi* – *lagzi*; *mesgye* – *mezsgye*. A *vev* szócska pedig eltűnik a mai nyelvhasználatból, a *vesz* változata lesz életképesé.

Megfigyelhetjük, hogy a zöngétlenedés gyakrabban fordult elő a két szótár szóállományának vizsgálatával, hiszen zöngésedésről mindössze két esetben beszélhetünk.

4.2. A mássalhangzók mennyiségi változásai

A szövejtő szótárban és az ÉKsz2-ben található szavak mennyiségi mássalhangzó változásai a következők: *ajz*, *ajaz*, *ajoz* – *ajzószer*; *alag* – *alagcső*, *alagsor*; *est*, *este*, *estve*, *estvel* – *est*, *este*, *estve*; *fergetyű* – *fergettyű*; *gálickő* – *gálic*; *gornyadoz* – *gornyadozik*; *gummi*, *gumi* – *gumi*; *kakuk* – *kakukk*; *lábbad* – *lábad*; *ökrend* – *öklendezik*; *pillog*, *pillag*, *pillong*, *pilleg* – *pillog*, *nép. pislog*; *porcellán* – *porcelán*; *segéll* – *segél* (*segít*); *vajjon*, *vallyon* – *vajon* és a *zubony* – *zubbony*.

A mássalhangzók nyúlásáról beszélünk a következő esetekben: *fergetyű – fergettyű, kakuk – kakukk* és a *zubony – zubbony*. Két magánhangzó között ejtésben megnyúlik a mássalhangzó, ebben a két esetben ezt írásban is jelöljük, tehát a tipográfia alkalmazkodik a beszélt nyelvi sajátosságokhoz. Ezzel szemben a mássalhangzók rövidüléséről beszélünk a következő esetekben: *gummi, gumi – gumi*; ebben az esetben a hosszú mássalhangzós változatot elhagyja a nyelvhasználat, az ÉKsz2 sem említi. A *lábbad – lábad* és a *pillog, pillag, pillong, pilleg – pillog, nép. pislog* esetében is a rövidebb változatot őrzi meg a nyelv tipográfiája, a *pillog* esetében pedig a népnyelvi *pislog* elterjedtsége lesz köznyelvivé napjainkban, mássalhangzó betolódásával. A *porcellán – porcelán, segéll – segél (segít)* és a *vajjon, vallyon – vajon* esetében a *segéll* helyett ma már a *segél* valamint ennek módosított változatát a *segít* igét használjuk. Az egyetlen pontos j-vel írt névmást a magyar nyelv hetven évvel ezelőtt két módon jelölte: hosszú j-vel illetve hosszú lly-nal.

Az *ajz, ajaz, ajoz – ajzószer; alag – alagcső, alagsor; gornyadoz – gornyadozik; ökrend – öklendezik* esetében pedig vagy már nem használjuk a tőváltozatot magában, hanem összetételben vagy a *-zik* képzővel módosított igealak vált használatossá. Ezzel szemben a *gálickő – gálic* szó esetében pedig a szótó lett preferálttá.

5. A magánhangzók minőségi és mennyiségi változásai

A magánhangzók több változáson mentek keresztül a vizsgált időszakban, mint a mássalhangzók. Ezeknél a változásoknál is a mennyiségi és minőségi változások szerint tudjuk csoportosítani a módosulások jellegét.

5.1. A magánhangzók minőségi változásai

A magánhangzók nyíltabbá válása

A magánhangzó-változások esetében ez abban nyilvánul meg, hogy a rövid magánhangzó egy fokkal nyíltabb, azaz alacsonyabb nyelvéllásúvá változik. Ilyen változások: *ampolna – ámpolna; szándék, szándok – szándék* (ebben az esetben a nyíltabb változat maradt fenn); *nyiszlett – nyiszlett, nyeszlett; fuzsitus – fuzsitos; fëkomadta, fikomadta – fëkomadta* esetében pedig a felső nyelvéllású helyett középső nyelvéllású hangjelölés maradt fenn. A nyelvtörténet során ez a nyíltabbá váló tendencia erősebben jelen volt, vagy legalábbis az évezredek változás során jobban megfigyelhető, mint ebben a hetven éves intervallumban.

A magánhangzók zártabbá válása

A nyíltabbá válás mellett ez a (nyelvtörténetileg) rövid korszak a magánhangzók zártabbá válására is mutat négy esetben példát. Ezek: *hajkorász – hajkurász; matring (alakv. metring) – matring* l. *motring; patikáros – patikárus, patikárius; saraglya* l. *saroglya – saroglya; testámentom – testamentum*. Láthatjuk az *o* magánhangzó *u*-vá válását három, és az *a* magánhangzó *o*-vá alakulását két esetben. Ez a zártabbá válás egyben a magánhangzók labializációját is bizonyítja.

5.2. A magánhangzók mennyiségi változásai (nyúlás, rövidülés, hanghézag)

A nyúlás

Gyakori jelenség a magyar nyelvtörténetben, hogy egy-egy rövid magánhangzó megnyúlik. Ezek az esetek fordulnak elő a két szótár címszavai között: *csunya – csúnya; gézengúz – gézengúz; gula – gúla; hug – húg; inség – ínség; kakao – kakaó; primás – primás; turó – túró; tűnődik – tűnődik; vanília – vanília*. A nyelvtörténet azt igazolja, hogy gyakori jelenség a magánhangzó nyúlás a *l, j, r* és a nazálisok előtt (*m, n, ny*) (Bárczi–Benkő–Berrár 1967, 164). Megfigyelhető ez a szabály ilyen rövid korszakban végbemenő változások esetén is, hiszen tíz esetből hét alkalommal történt nyúlás az említett esetekben. Ezen felül egy szóvégi, valamint egy explozíva és egy spiráns előtti magánhangzó nyúlást is megfigyelhetünk.

A fenti jelenség hangsúlyeltolódásra is felhívja a figyelmet, ami beszélt nyelvi jelenség ugyan, de rögzül az írásban is. Az első szótagos megnyúlások (több szótagú szavak esetén a második szótag magánhangzójának nyúlása) az első szótagos nyomatékot erősítik.

A rövidülés

Az ómagyar korszakra is jellemző szóvégi rövidülés nem gyakori. A két vizsgált korpuszban mindössze két esetben találkozunk ezzel a jelenséggel (a szóvégi magánhangzó megrövidülésével): *darú* – *daru* és a *tinórú* – *tinóru* esetében. A rövidülés egy szótagú szavak esetében is megfigyelhető: *bőjt* – *böjt*; *hún*, *hun* – *hun*; *kún* – *kun*; *nérc*, *nyérc* – *nerc*; *szik* – *szik* (5 eset), ugyanakkor több szótagú szavak esetében is: *ármádia* – *ármádia*, *armada*; *bajusz* – *bajusz*; *csöröge*, *csöröge* – *csöröge*; *frizúra* – *frizura*; *írigy* – *irigy*; *koldús* – *koldus*; *matrac* (alakv. *madrac*) – *matrac*; *testámentom* – *testamentum* (8 eset).

Megfigyelhetjük, hogy azokban az esetekben, ahol két változat is jelen volt a nyelvhasználatban, a rövid magánhangzós változat bizonyult hosszabb életűnek.

A hanghézag

A hiátustöltő *j* jelölését mindössze egy esetben figyelhetjük meg, a *paizs* – *pajzs* esetében.

Kvantitatív változás a magánhangzók írásában is egy esetben kerül kodifikálásra, a *lány* v. *leány* – *lány* esetében, ahol a rövidebb változatot használjuk ma, a *leány* használata már modorossá vált.

6. Jelölés és jelentésmódosulások

Ilyen (nyelvtörténetileg) rövid időszakban kevés jelentés- és jelölésmódosulással találkozunk a két szótár szóanyagának összehasonlításakor. Ilyen pl. a *fene* fn, amit a szófejtő szótár *kutyakölyök*, *kutyaként* eredeztet, az ÉKsz2 *fekély*, *gennyes sebként* magyaráz. Vagy a *dámvad* a szófejtő szótárban ebben az egy jelentésben szerepel, az ÉKsz2-ben ez már csak másodlagos jelentést kap; elsődleges címszóként a *dámszarvas* szerepel. A *lazsnakol* szó eredeti jelentésben *pokrócoz*, az ÉKsz2-ben a *lazsnak* címszóban szerepel *durva zsákvászon* jelentésben. A *rékli* kifejezés mindkét szótárban szerepel, azzal, hogy míg eredeti jelentése a német nyelvterületben szoknyát jelent, az ÉKsz2-ben már a szoknyán kívül a *blúzra*, *kabátkára* is használják a kifejezést.

Tipográfiai módosulásokkal mindössze két esetben találkozunk: az *ia-fia* – *iafia* és a *kálmán körte* – *kálmánkörte* jelölésmódosulásában.

7. Szóvesztés

A régies szavak előbb-utóbb valószínűleg el fognak tűnni, mint ahogyan erre bizonyíték a két szótár kiadása között eltelt hat évtized alatti szavak kihalása. Az élőnyelv folyamatosan változik, s amikor magasabb presztízsű beszélőközösség által stigmatizálttá válik valamelyik jelentésváltozat, ez az egyik elvesztését eredményezi. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy egy változat sem lesz életképes, ilyenkor teljes szóvesztésről (szóhalálról) beszélhetünk. Ezeket a változásokat külső és belső tényezők befolyásolják. Külső tényezők: életmódváltás, társadalmi, politikai, vallási tényezők és akár tudatos ráhatás is lehetséges a nyelvre (nyelvújítás). Belső okok pedig a hangtani, morfológiai változások, amelyek befolyásolják a szóképzés változását, jelentésváltozásokat és a helyesírás változását is eredményezhetik.

A következő, a Magyar szófejtő szótárban még említett szavak kikoptak a nyelvhasználatból, hiszen ezeket már az ÉKsz2 nem jegyzi: *enyhely*, *gadóc*, *gliva*, *görhes*, *gyak*, *hocca!* *hocc ide!* *hoci*, *kaba*, *marj*, *marjul*, *óckolódik*, *püffen*, *sinkófál*, *szemer*, *táritoppo*.

8. Összefoglalás

A két korpusz összehasonlítása Bárczi Géza *A magyar nyelv szövejtő szótárából* kiindulva történt, ami hatezer címszót tartalmaz, a lényegesen kibővített hetvenezer szócikket tartalmazó Magyar értelmező kéziszótárral szemben. Az ÉKsz2-ben sok olyan címszó is helyet kapott még, amely a szóhalál útján halad, hiszen a beszélt nyelv sok szót már nem használ, esetleg regionálisan élnek, de elvesztették már presztízsüket. A szitokszavak az első szótár megjelenésekor is léteztek, de ezeket nem veszi fel a szótár, míg a technika, tudományok, informatika, globalizáció termelte új szavak mellett a szitokszók is bekerülnek az értelmező szótárba. A megfigyelhető változások elsősorban a magán- és mássalhangzók mennyiségi és minőségi változásainak tükrében követhetők végig, de kisebb jelentés- és jelölésmódosulásokat is jegyez a felölelt hat évtized.

Irodalom

- Bárczi Géza (1941) *Magyar szövejtő szótár*. Trezor Kiadó, Budapest. (Az első kiadás alapján kiadva: 1991-ben)
- Bárczi–Benkő–Berrár (1967) *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bencédy–Fábián–Rác–Velcsov (1968) *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László szerk. (1973) *Anyanyelvi kaleidoszkóp*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kenesei István (1989) *A nyelv és a nyelvek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kiss János (1994) *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc főszerk. (2003) *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Wardhaugh, Ronald (1995) A nyelvi változás. *Szociolingvisztika* 169–191. Osiris, Budapest.
- <http://www.nemzetismeret.hu/?id=3.16>

Nyelvpolitika a jogi szaknyelv tükrében

Novák Barnabás

barna.novak@gmail.com

1. Jog és nyelv viszonya

Nyilvánvaló, hogy csak egy bizonyos társadalomtörténeti korszakig érdemes visszamenni a kutatást illetően. Ezen belül is feltehetőek az eltérések, a XVIII. századig a több független államra oszló, egységet nem alkotó Olaszország és a pontos határokkal rendelkező, de folyamatos idegen felügyelet alatt álló Magyarország között. A két állam nyelvi egységesülése a középkortól kezdve összefonódhat másféle törekvésekkel is. A XIX. században a magyar nyelv egységesülését, a nyelvújítást nyelvi tervezés akciónak is lehet tekinteni; mégpedig a maga módján – az egész évszázadban – egyik legsikeresebbnek. Ez a nyelvi akció összekapcsolódott – egyszerűsítve a tényezőket – három jelentős történeti törekvéssel: a nemzeti függetlenség, a demokratizálódás és a modernizálódás ügyével (Szépe 2001).

A jogi terminológia témakörébe tartozó kutatásokhoz feltétlen szükség van a jog legfőbb ismérveire. A jog olyan magatartási szabályok összessége, amelyet az állam vagy az állam által felhatalmazott más szerv alkot, illetve valamilyen nem állami normaalkotó eljárást az állam jogalkotásnak ismer el (pl. népszavazás). Ezek a szabályok a társadalomban általánosan kötelezőek, és érvényesülésüket az állam végső soron a kényszer eszközével biztosítja (Petrétei 2002). Minden ország jogi terminológiája a saját hivatalos államnyelvének szerves része. Azonban ez korántsem jelenti azt, hogy a jogi terminológiák – mint minden szakma, foglalkozás, tudományág terminológiája – a köznyelvből alakult volna ki.

A jog és a nyelv között sajátos párhuzam fedezhető fel. Mindkettő a társadalmi lét alapjaként szolgáló komplex jelenség. A komplexitáson két sajátos aspektust kell, hogy értsünk. Az egyik a két jelenség, hogy „véges számú elemi összetevő kombinációjával végtelen számú kimeneti változat állítható elő” (Szabó 2006), míg a másik, a két jelenség rendszerszerűsége. A jog és a nyelv egymásra vonatkoztatása a szövegértelmezés, a jelentésmagyarázat, a jelentés meghatározás és a nyelvi eszközök jogi felhasználása során valósul meg.

Közismert a jogi nyelv törekvése, hogy a poliszémikus szavakat monoszémikus kifejezésekkel váltsa fel. Továbbá ezt a jelentést a lehető legegységesebben igyekszik meghatározni, pontos értelmezésekkel ellátni. Legnyilvánvalóbb példái ennek az ún. értelmező rendelkezések, melyek egy bizonyos szempontból fontos kifejezés jelentésének rögzítését, azonos módon való használatát és értelmezését írják elő. A jogi nyelv minden sajátosságával együtt része a természetes nyelvnek, s ugyanazt a célt a társadalom egy csoportjának kommunikációját és cselekvése lehetőségeit szolgálja. A jogi fogalmakkal szembeni legáltalánosabb kifogás azok meghatározatlansága.

2. A magyar és az olasz jogi terminológia kialakulása

Nyomárkay István a szaknyelvben végbement nyelvújítási és nyelvtisztítási folyamatok osztályozására felállított tagolását alapul véve kívánom bemutatni a magyar és az olasz jogi szaknyelv megújítására és egységesítésére irányuló nyelvpolitikai aktusokat. „Az első szakaszra a sokszor alkalmi, néha csupán egy-egy szöveghez kötődő egyéni újítások jellemzők. A másodikat a különböző szakterületek terminusainak közös munkán alapuló egybegyűjtése, míg a harmadikat a tudatos használat és terjesztés jellemezte” (Nyomárkay 2007, 186). A felosztásból látható, hogy az első szakaszt jellemző munkák szinte zárt, egyéni körben zajlanak, így tudatos állami beavatkozásról ebben a szakaszban még nem beszélhetünk. Céljuk minden esetben az újítás, ami a szakszavak pontos használatára és megfogalmazására irányult. Ezzel szemben a második szakaszban a terminológiai munka már csoportokban, előzetes szakmai és

jogi ismeretek birtokában valósult meg. Központjában a jogi szaknyelv struktúrája, a jogi tevékenység alkalmazására és érvényesítésére irányuló, tudományosan megszerkesztett terminusok megalkotása és meghatározása volt. A nyelvészet ekkor már tudományosan érintkezik számos társadalmi tevékenységgel. Az állam, saját érdekeinek megfelelően, bizonyos felismerések alapján és konkrét célok elérésének érdekében tudatosan avatkozik be az egyes tudományágak szaknyelvének megalkotásába. Az utolsó szakasz a létrehozott terminusok tudatos és egységes szakmai használatát, a jogi ismeretterjesztést és tömegtájékoztatót tűzte céljául.

3. A magyar jogi terminológia kialakulása nyelvpolitikai szempontból

3.1 Első szakasz: XVIII. század vége

Német és latin nyelvű dominancia

A felosztás alapján a magyar jogi terminológia első szakasza az 1800-as évek elejére tehető. Ebben az időben felerősödtek a magyar nyelvújítási mozgalmak, melyek nagy előrelépésnek bizonyultak azok után, hogy II. József 1785-ben még a német nyelvet kívánta hivatalos államnyelvvé tenni Magyarország számára (Bárczi 1975). A jogtudomány számára különösen fontos szerepe volt az 1790. évi XVI. törvénycikknek, amely rendelkezett arról, „hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék” (Corpus Juris 1901, 163). Ezt a rendelkezést bővítette ki az 1805. évi IV. törvénycikk¹, mely lehetővé tette a magyar nyelv használatát az államigazgatásban és a vármegyei tanácskozásokban is. A két rendelkezés azonban még inkább nyilvánvalóvá tette a magyar jogi terminológia fejletlenségét, a német és latin nyelven már elért jogi és közigazgatási fejlettségi szinttel szemben.

Az új törvénycikkek elfogadása után lázas kutatás és fordítási munka kezdődött meg, mely munkának egyik legfőbb alakja a fordító, teológus és jogtudós Czövek István volt, aki latin, német és francia nyelvű bűnügyi regények fordítása mellett lefordította latin nyelvről a királyi Curia határozatainak gyűjteményét, mely a magyar jognak még évtizedekig közkeletű forrása volt (Márkus 1907, 67).

A jogtudomány területén a fogalomalapú terminusalkotás és terminológiai rendezés elve, korát jócskán megelőzve, Pápay Sámuel nevéhez fűződik. 1807-ben kiadott művében a nyelvújítás – elsősorban a jogi szakszókincs megújításának – feladatai között elsőként említi a „*Polgári és peres dolgokban*” a magyar kifejezések szaporításának fontosságát, azok értelmének és értelmezésének az egész országra kiterjedő egyneműségét. Pápay jogász-nyelvészként már ekkor felhívta a nyelvújítók figyelmét arra, hogy „a terminusalkotásban mekkora szerepe van a jelöltnak, vagyis a fogalomnak, valamint a pontos meghatározásnak és ezt követően a következetes használatnak is” (Szép 2009). Ezt a tézist Bajza József majd harminc évvel később, az 1843-ban megjelent *Nyelvünk műveléséről* című munkájában foglalta össze, kiegészítve azzal, hogy: „Műszók alkotásához még a nyelvszabályok ismerete sem elégséges, ahhoz dologismeret is kell” (idézi Fóris 2005, 60).

3.2 Második és harmadik szakasz: XIX. század

A magyar nyelv államnyelvvé válása, műszótárak korszaka

Az igazi áttörést – egyben a magyar jogi terminológia második szakaszát az 1844. január 23.-án, a magyar nyelv ügyében született királyi válasz hozza meg, mely az országgyűlés, az oktatás és a törvénykezés kizárólagos nyelveként rendeli a magyar nyelvet. A magyar nyelv előbbre lépése nyomán szükségessé vált a jogi szaknyelv gyarapítása is. Ezt követően megoldások sokasága jött létre egy-egy jogág terminológiára, amelyet a Magyar Tudós Társaság keretén belül 1847-ben létrejött Törvénytudományi műszótár összegzett, több tízezres

¹ Vö: 1805. évi IV. törvénycikk – A magyar nyelv használatáról

szóállományt felkínálva a jogi élettel foglalkozók számára. Az egységes jogi terminológia elterjesztése és intézményesítése téren a legfőbb munkát két nyelvész–jogász Fogarasi János és Puky Károly végezte az 1820-as évek végén, megalkotva például a Diák magyar műszókönyvet vagy a Honi törvényszótárt. Ezt az egységesítési mozgalmat segítette továbbá az 1832-ben Kossuth Lajos által megjelentetett Országgyűlési Tudósítások című magyar nyelvű lap, amely kitűnően szolgálta a jogi terminológia egységes írásos megjelenését.

E nyelvújítási és nyelvtervezési korszak alatt jött létre a magyar jogi terminológia alapja. Máig ható gondot jelent azonban, hogy épp a jogi nyelvünk fogalmai csak ekkor kezdték elnyerni mai alakjukat, s a nagy jelentőségű változások miatt kialakult fogalmi zűrzavar következtében ezek elfogadása csak több évtizedes viták és fogalmi harcok után váltak bevetté – szinte az 1800-as évek utolsó évtizedeire.

4. Az olasz jogi terminológia kialakulása nyelvpolitikai szempontból

4.1 Első szakasz: XVIII. század közepe

Latin nyelvű dominancia, értéket képviselő javaslatok elfogadás nélkül

Ezzel szemben egységes olasz jogi terminológiáról egészen 1865-ig nem beszélhetünk, hiszen a mai Olaszország területén létező különböző államok hivatalos államnyelve a latin volt, mely a római birodalom politikai és jogi fejlettsége következtében alkalmas volt az állami tevékenység, a politikai fogalomrendszer és a jogi szaknyelv pontos kifejezésére. A latin nyelv uralmát csak lassan és nehezen törték meg a nemzeti nyelvek. Az első szakaszra már nagyon korán, az 1700-as évek közepén sor került. Ludovico Antonio Muratori már ekkor ír az itáliai jogrendszer fogyatékosairól, melynek első számú problémáját az igazságszolgáltatás bizonytalanságában és nyelvi kiszámíthatatlanságában látta. 1785-ben Melchiorre Cesarotti már élesen bírálta a tudományok nyelvének ködbe burkolózását, s az *Accademia della Crusca*² helyett egy egységes Nemzeti Nyelvi Tanács³ (én fordítottam – N.B.) felállítását szorgalmazta. A felállítandó tanács legfőbb feladatául a művészet és a tudomány szaknyelveinek tudatos, más országokéval összevetett megalkotását és pontos keretek közé szorítását tűzte ki, azonban a tanács felállítására soha nem került sor.

4.2 Második szakasz: XIX. század közepe

II. Viktor király jogegyesítő rendelkezései, tudatos nyelvpolitikai beavatkozások a jog nyelvébe

Olaszország jogi egységesítésére egészen 1861-ig kellett várni, amikor is II. Viktor Emánuel király az egész Olasz Királyságra – Velence kivételével – érvényes jogegyesítő rendelkezést vezetett be.⁴ Bár a nyelvi és jogi tényezők az itáliai félsziget államain belül komoly tartalmi és jelentésbeli eltéréseket mutattak, összességében nagyon hasonló megoldásokkal találkozhatunk, hiszen egy közös töről, a görög filozófia és a keresztény gondolkodás által befolyásolt római jogból erednek. Ebben az időben – a jogegységesítés következtében – kerültek pontos meghatározásra a jogtudomány legfőbb terminusai, a pontos jogi hatás kifejtésére való alkalmasság biztosítása érdekében. A királyi rendeletet követő bő tíz évben Stanislao Pasquale Mancini jogtudós, tanár, államférfi által irányított bizottság munkájaként új, egységes törvénykönyvek kerültek kidolgozásra és elfogadásra: Polgári jogi Törvénykönyv (1965), Kereskedelmi Törvénykönyv (1965) és a Tengeri Kereskedelmi Kódex (1977). Bár meg lehet,

² 1583-ban Firenzében alapított, napjainkban is létező Nyelvtudományi Akadémia, melynek legfőbb törekvése az olasz nyelv megtisztítása és annak megóvása volt. 1612-ben kiadja az olasz nyelv első akadémiai nagy szótárát Vocabolario degli Accademici della Crusca néven.

³ Consiglio Nazionale della Lingua

⁴ 1965. április 2. 2215. törvény – Legge sull'unificazione legislativa

hogy az új kódexek az akkori idők szokása szerint már egy meglévő törvénykönyvet vettek alapul, – elég az új Polgári jogi Törvénykönyvre gondolni, melynek alapjául az 1804-ben készült Code Napoleon vagy más nevén Code Civil szolgált (Ibrányi 1939-1940, 102) – azonban az új olasz törvénykönyvek kodifikátorai, tekintettel az egységesítés nehézségeire és sürgősségére, kétségtelenül nagy munkát végeztek.

4.3 Harmadik szakasz: 1861. március 17.

Statuto Albertino, az olasz nyelv államnyelvvé válása

Bár az olasz nyelv 1861. március 17-én az Olasz egységállam megalapításával s annak „alkotmányaként” szolgáló Statuto Albertino⁵ 62. paragrafusával⁶ a Kamarák hivatalos nyelvévé vált, mégis – a magyarországi helyzethez hasonlóan – problémás esetekben a latin nyelvhez és az azon elért jogi fejlettség eredményeihez fordult megoldásért.

A valós olasz jogi terminológia egységesítésére az I. világháború után került sor, egy királyi bizottság felállításával, melynek feladata a háborús jog „lebontása” volt. Az első két albizottságot Vittorio Scialoja elnökölte. Scialoja komoly felülvizsgálatot kezdett az érvényben lévő törvények felett, ami az olasz jogtudomány teljes megújításához és az egységes olasz jogi terminológia megalkotásához vezetett. A bizottság által került további pontosításra és a különböző jogágak esetében pontos meghatározásra az *érvényesség* (*validità*) és *hatályosság* (*vigore*) fogalma az addig érvényben volt törvények felülvizsgálatával és érvényességi szintjének meghatározásával.

5. Összegzés

A fentebb leírtakból tisztán kitűnik, hogy míg Magyarországon a XVII. század második felében megkezdődő több évtizedes tudatos munka gyümölcseként fejlődött ki napjaink jogi terminológiája, addig Olaszország esetében inkább jogharmonizációs folyamatról beszélhetünk, melynek oka a latin nyelv és a római jog dominanciája továbbá az itáliai félsziget jogi széttagoltsága volt egészen a XVIII. század végéig. Tudatos jogi terminológiai munkáról Olaszország esetében nem beszélhetünk, minden erre vonatkozó próbatétel csak egy adott állam jogrendszerének megújítására vagy egységesítésére irányult. A szaknyelvek kialakulása minden nyelv történetében hosszú idő, esetleg évszázadokra kiterjedő folyamat. Elszigetelt kísérletekről a két ország esetében már a XVII–XVIII. századi szótárakból is bizonyosságot szerezhetünk, azonban irányított, szervezett, a nyelv fejlődésébe tudatosan beavatkozó munkálatokról csak a XIX. századtól, különösképpen annak is a második felétől beszélhetünk, amikor a nyelvújítási és nyelvpolitikai mozgalmak vitákban kikristályosodott eredményei lehetővé tették, hogy egyes részletkérdésekre is figyelmet fordítsanak.

⁵ Az 1861. március 17-én megalakult Egységes Olasz Állam első alkotmánya, mely a nevét a kihirdető királyról Carlo Alberto di Savoia-ról kapta.

⁶ Art. 62. - La lingua italiana è la lingua ufficiale delle Camere. È però facoltativo di servirsi della francese ai membri, che appartengono ai paesi. in cui questa è in uso, od in risposta ai medesimi.

Irodalom

- Bakos Gábor (1883) *A magyar jogi műnyelv alapelvei és törvényei. Elméleti és gyakorlati útmutató jogi műnyelvünk tisztítására és javítására.* Rudnyánszky, Budapest.
- Bárczi Géza (1975) *A magyar nyelv életrajza.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Drinóczi Tímea – Petréttei József (2004) *Jogalkotástan.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Erdődy János (2009) *Jogi terminológia és jogi alapfogalmak.* Szent István Társulat, Budapest.
- Fóris Ágota (2005) *Hat terminológia lecke.* Lexikográfia, Pécs.
- Ibrányi István (1939–1940) *Az olasz korporatív rendszer tulajdonjogi felfogása. Szociális Szemle* 1. évf. 3. sz.
- Márkus Dezső – Csiky Kálmán szerk. (1896–1901) *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895.* Franklin, Budapest.
- Márkus Dezső szerk. (1898–1907) *Magyar Jogi Lexikon I–VI.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Nyomárkay István (2007) *Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben. Magyar Nyelvőr* 131. évf. 2. sz.: 185–195.
- Pápay Sámuel (1807) *Észrevételek a' magyar nyelvnek a' polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az oda tartozó kifejezések' gyűjteményével.* Számmer, Veszprém.
- Petréttei József (2002) *Magyar Alkotmányjog I.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Szabó Miklós (2006) Jogelmélet és nyelvelmélet. *Magyar Nyelvtudomány*, 2006/4. sz.
- Szép Beáta (2009) Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 133. évf. 3. sz.

Az elektronikus zene szaknyelvének nyelvpolitikai kérdései

Jóri Anita
jorianita@gmail.com

1. Az elektronikus zene szaknyelvről¹

Kutatási területem az elektronikus zene szaknyelve. A zenei szaknyelven belül elkülönített szaknyelv elhatárolása több oldalról indokolt. Egyfelől e zenei irányvonal folyamatosan változik, eszköztára állandóan cserélődik, így a hozzá tartozó zenei kifejezések is egy ismétlődő frissülésen mennek keresztül. Mindez a fejlődő társadalomnak és a modern technológiának köszönhető. Ha a klasszikus zene eszköztárát tekintjük, a változás nem ennyire gyors, így a nyelvi elemek sem cserélődnek ilyen intenzitással.

Másfelől az elektronikus zene beszélőközössége egy jól elkülöníthető csoport. E közösség rétegzett: hallgatói és zenészi csoportra bontható. A két réteg szoros kapcsolatban áll, könnyű az átjárás közöttük.

Az egyedi szaknyelv jellegzetességeit és a beszélőközösség egyes jegyeit a különböző írott szaknyelvi műfajokon keresztül vizsgálom. Ide sorolhatjuk az internetes műfajokat (blogok, közösségi portálok, weblapok, vitaforumok), a multimédiális szövegeket (szórolapok, plakátok, posztok, album borítók) és az egyéb szakmai szövegeket (pl. nyomtatott formában kiadott, megjelent témabeli szakszövegek).

Vizsgálataim során tapasztaltam, hogy a szaknyelv hiányos terminológiai normával rendelkezik, mivel nincs közös megegyezés a terminusok használatával kapcsolatban. Ezért például a szakmai fórumokon folytatott kommunikációs aktusok során számos félreértés is kialakul a terminus technicusok használatakor.

Így ennek a normának a kialakítására kell törekednünk. Ezért is tartom fontosnak egy megfelelő elektronikus zenei szakszótár létrehozását. Azonban ennek megírásához számos nyelvpolitikai kérdést is tisztáznom kell, amelyeket a következőkben mutatok be.

2. Nyelvpolitikai kérdések és a szaknyelv

2.1. A szaknyelvkutatásról

A szaknyelvkutatás a tudomány valamennyi irányzatához kapcsolódik, a szakmai kommunikáció segítése érdekében kifejtett tevékenységekkel. Egy interdiszciplináris alkalmazott nyelvészeti irányzatként fogható fel, ezért más tudományágakkal kölcsönhatásban fejlődik. Viszonylag független pozíciót foglal el, de kapcsolatban áll az összes többi alkalmazott nyelvészeti ágazattal is. Így a lexikológiával, a terminológiával, a terminográfiával, a kontrasztív nyelvészettel, a fordítástudománnyal, a szakmai kommunikációval, a szaknyelvkutatással, szociolingvisztikával, a pszicholingvisztikával, a beszédértéssel és beszédprodukcióval, valamint az idegennyelv-oktatással is (Kurtán 2003).

A szaknyelvi kutatások célja, hogy a szakmai kommunikáció komplex jelenségeit, folyamatait feltárják és új ismereteket, szabályszerűségeket, lényeges összefüggéseket írjanak le (Kurtán 2003). A kutatások eredményei elősegítik az emberi megismerés és kommunikáció hatékonyabbá tételét.

Itt kell elválasztanunk egymástól a terminológiát és a szaknyelvekről szóló tudományt. A szaknyelvekről szóló tudomány nagymértékben a lingvisztika része, a terminológia viszont kisebb mértékben a nyelvészet része, nagyobbban pedig az adott szakterület kutatási területeié (Bańcerowski 2003). Munkám során én azonban mindkettő nézeteit, módszereit

¹ A *Lexikológia és lexikográfia* c. előadásra (oktató: dr. Oszetky Éva) készített dolgozat felhasználásával.

alkalmazom. Véleményem szerint igen nehéz közöttük éles határt húzni, ezért jobbnak látom a téma teljes egészének több szempontú feldolgozását.

A hazai szaknyelv kutatás kiemelkedő egyénisége Fóris Ágota, akinek a munkássága számomra abból a szempontból is érdekes, hogy a zenei szaknyelvet is több ízben boncolgatta.

A nyelvművelés oldaláról megközelítő nyelvészek közül ki kell emelnünk Grétsy László, Forgács Tamás, Csűrös Zoltán, Ferenczy Géza tevékenységét. Dróth Júlia az Európai Unió szaknyelvével, Fábián Pál pedig a gazdasági élet nyelvhasználatával foglalkozik.

De ide sorolhatjuk még: Kis Ádám (számítástechnikai szaknyelv), Ginter Károly (műszaki tudományok szaknyelve), Pusztai Ferenc (műszaki nyelvművelés) munkásságát is. Valamint külön hangsúlyoznám Kurtán Zsuzsa tankönyvét (2003), amely alapokat nyújthat minden szakmai nyelvhasználatot feltáró témának.

A hazai zenei szaknyelv kutatással pedig Fóris Ágotán kívül foglalkozik Bérces Emese és Szabó Zsolt is.

2.2. A zenei szaknyelv kérdései a nyelvművelés szempontjából

Ahogy már a bevezetőmben is említettem, az általam vizsgált szaknyelv számos idegennyelvi kölcsönzéssel rendelkezik. Ezek manapság főleg az angol nyelvből érkeznek, és hatalmas kérdéseket vet fel elfogadásuk, átalakításuk és beillesztésük a magyar nyelvbe.

Alapvetően érdemes feltenni a kérdést, hogy mennyire szabad vagy kell-e ezeket átalakítani és illeszteni anyanyelvünkhöz. Véleményem szerint mindenképpen fontos ezzel a kérdéssel külön foglalkozni, mivel tudjuk, hogy az angol nyelv hatása egyre erőteljesebb az élet minden területén, és ha nem törődünk ennek benyomulásával, akkor könnyen elharapózik a helyzet az angol nyelvi túlsúly területén.

Vizsgálataim során tapasztaltam, hogy az elektronikus zenei szakterminusok nagy része az eredeti angol nyelvi formában használatos. Azonban a hiányzó terminológiai norma miatt ez eltérő. Sokan fonetikus átírással illesztik a magyar nyelvhez az egyes kifejezéseket, és vannak olyanok is, akik önállóan találnak megfelelő magyar fordítást, és azt kezdik használni. Mindez persze óriási félreértésekhez is vezethet, illetve megértési zavart kelthet. Például számos internetes fórumhozzászólás esetében is tapasztaltam, hogy egy-egy terminus jelentését illetően az egyes felhasználók visszakérdeznak a másik író terminusára. Erre példa a következő fórumhozzászólás:

-carnage²: – „ja és minden reason-os nagyarc cubase-be csinál sávokat és vst kompresszorokkal meg limiterekkel csinálja mindezt. Az egyetlen dolog amit reasonon belül csinálnak az az EQ zás, no meg a hangerőbeállítás sávon belül...”

a4s: – „Kompresszorokkal meg limiterekkel, aha... :D”
(továbbá ehhez sem kell sok kombinációs érzék: a sávok importja oda-vissza korlátlanul működik, leginkább szabályok nélkül, sound alapján.)”

-carnage: – „sávok importja? ezt hogy érted?”

– **a4s:** „Abban a toolban kell csinálni az adott sávot, amelyik jobb rá. Felhasználni ezután bármelyikben felhasználhatod. A kompresszor és a limiter pedig tulajdonképpen ugyanaz az eszköz, csak más beállítással.”

-carnage: – „Mit értesz tool alatt? És ne haragudj de a limiter és a kompresszor teljesen máshogy működik, másra is használják.”³

² A fórumhozzászólók nevét félkövérrel emeltem ki.

³ Forrás:

<http://forum.drumandbass.hu/viewtopic.php?f=3&t=3744&hilit=%C3%A9rted+mit+%C3%A9rtesz&start=20>
letöltés: 2012. január 3.

A fenti példa bizonyítja, hogy hiába próbálnak ugyanarról a dologról információt szerezni a hozzászólók, az egyes kifejezések nem egyértelműsége miatt akadályba ütköznek és többször is vissza kell kérdezniük. Többek között ezért is helyezem előtérbe a tervezett szakszótár megírását. Ehhez több hazai zenei szótárt is megvizsgáltam, vajon mennyire naprakészek az elektronikus zenének köszönhető új terminusok megjelenésében? Szomorúan tapasztaltam, hogy tulajdonképpen semennyire. De lássuk vizsgálataim⁴ pontos eredményét.

A következő szótárakat vizsgáltam: Böhm-féle Zenei műszótárt (1990), Darvas-féle Zenei zseblexikont (1977), a Brockhaus-Rieman Zenei Lexikont (1983-85), Hölzer Tamás által szerkesztett Szórakoztató zenei lexikont (2003) és ellenpéldaként a német nyelven megjelent Das Lexikon der elektronischen Musik (1981) című gyűjteményt.

Böhm műszótára több kiadást is megélt, azonban a legfrissebbet vizsgálva sem akadtam olyan elektronikus zenei kifejezésekre, amelyek a vizsgálódásom szempontjából fontosak lettek volna. Tulajdonképpen annak ellenére, hogy a legfrissebb kiadás 1990-ben látott napvilágot, nem találhatunk benne megfelelő mennyiségű elektronikus zenével foglalkozó szócikket. Ebben a kategóriában hiányosnak mondható a lexikon.

Darvas zseblexikonja már fejlettebb szókinccsel rendelkezik az én szempontomból, de kiadásának éve (1977) miatt az elektronikus zenében még szintén kevés eligazodást nyújt.

A nemzetközi Brockhaus-Rieman Zenei Lexikon már több elektronikus zenével foglalkozó szócikket tartalmaz, azonban az első kiadásának évétől eltelt 28 év, ami nagyon sok újítást hozott azóta. Viszont az előzőkhöz képest e kiadvány mondható a legfelkészültebbnek az általam vizsgált műfaj területén.

A Szórakoztató zenei lexikon kiadásának éve (2003) ellenére, úgy érzem ténylegesen a szórakoztató kategóriába sorolható. Természetesen nem egy valós szakszótárral állunk szemben, ahogy a címből is kiderül. De erősen érzékelhetjük benne a szerző véleményét egyes zenei irányzatokkal kapcsolatban. Igaz, hogy találhatunk szócikkei között olyan kifejezéseket, amelyek már a vizsgálatom szempontjából érdekesek lehetnek, azonban nem tekinteném szabatos, szakmai gyűjtésnek Hölzer munkáját.

Most nézzünk azonban egy ellenpéldát Németországból. Könnyen gondolhatná azt bárki a felvetéssel kapcsolatban (szótár létrehozása), hogy mivel kisebb rétegeket, kisebb szakszó számmal érint, elvetendő. Azonban ennek ellenigazolására kiemelkedő példa a Herbert Eimert által szerkesztett Das Lexikon der elektronischen Musik. Első kiadása már 1973-ban megtörtént, ami jól mutatja, hogy már a korai években volt rá igény. A bevezetőben a szerző maga írja, hogy a nagy érdeklődésre való tekintettel és az elektronikus zenével kapcsolatos kérdésekre válaszolva hozza létre gyűjteményét. Hozzáteszi, hogy munkája egy kézikönyv az elektronikus zenei szakembereknek, és a hallgatóságnak is segít eligazodni a műfaj világában. Végiglapozva a szójegyzéket érzékelhetjük, hogy a német nyelvben minden kifejezésre szinte találtak megfelelőt. Ennek okai között szerepel természetesen Németország meghatározó szerepe az elektronikus zene alakulásában, valamint nyelvészeti szempontból maguknak a kifejezéseknek az alapvetően német nyelvű eredete. De a német nyelvművelés munkáját is láthatjuk a szógyűjtemény létrehozásában. Próbálták a lehető legkevesebb angol eredetű szót meghagyni eredeti állapotában. Persze ez az arány mára nagy valószínűséggel megváltozott. Több az angol nyelvi kifejezés a német elektronikus zenei szaknyelvben is.

Viszont mindez azt tanúsítja, hogy felvetésem nem is annyira elvetendő. A német példából jól láthattuk, hogy az ottani nyelvművelés segítségére volt a szótár megírása. Nekik Eimert gyűjteménye által sikerült még az új irányzat elterjedése kezdetén, pontról-pontra leszögezni egyes terminusok jelentését és azok német megfelelőjének bevezetését.

Az angol nyelv túlsúlya ellenében a magyar nyelvben már nehéz lenne bevezetni ezen

⁴ Részben adaptáció a „A modern elektronikus zene szaknyelve egy alkalmazott nyelvészeti kutatás tükrében” c. 2010-ben írott szakdolgozatomból (ELTE BTK, alkalmazott nyelvészet szak).

terminusok anyanyelvi megfelelőjét. Azonban úgy gondolom, hogy ennek ellenére a szógyűjtemény létrehozása indokolt és szükségszerű. Hiszen, ha legalább a manapság bekerülő kifejezésekre (amelyek még nem honosodtak meg a használatban az eredeti angol formában) megpróbálunk megfelelőt találni, sokat segíthetünk nyelvünk megőrzésében.

Érdemes azt a kérdést is felvetnünk, hogy valóban mennyire szükséges beleszólnunk a nyelv ezirányú fejlődésébe. Egyfelől az eredeti angol forma meghonosodásával megmarad a nemzetközi jellege a szaknyelvnek. Ha ezt az oldalát vizsgáljuk, akkor tényleg úgymond hiába a törekvés a magyarításra. Azonban én úgy gondolom, hogy nyelvünk ápolása szempontjából és az idegenség érzésének⁵ szempontjából igen fontos erre figyelni és igenis ápolni nyelvünket.

Természetesen e folyamat alatt nem azt értem, hogy gondolkodás nélkül minden idegen szót egyből magyarítási folyamat alá kell vetni. Ezzel szemben inkább a szelektív formában történő módszer alkalmazását látom megvalósíthatónak. Tehát egyes kifejezésekre megpróbálni megtalálni a megfelelő magyar formát, amely a beszélőközösség számára is elfogadható és illeszthető a nyelvhasználatukba. Viszont azokat az elemeket, amelyeket már a közösség az eredeti formában meghagyott és annak használatát ebben az alakban teszi, meg kell hagyni az eredeti alakban.

Nehéz kérdés az is, hogy ezt milyen módszerrel lehet szelektálni. Azonban eddigi kutatásaim alapján úgy tapasztaltam, hogy az általam vizsgált korpuszból könnyen szelektálhatók a terminus technicusok. Illetve intő jelnek vehető az a folyamat is egy-egy terminus használatával kapcsolatban, ha a közösség egyes tagjai önállóan kezdik azt magyarítani vagy fonetikusan átírni. Én ezt a jelenséget annak tudom be, hogy maguk a beszélőközösség tagjai is érzékelik az idegenséget és úgymond kényelmetlenné válik számukra az eredeti formát használni. Hiszen tudjuk, hogy a magyar nyelv igen távol áll az angol nyelvtől. Erre a jelenségre egy igen érdekes példát tudok említeni. Az Ableton Live⁶ zeneszerkesztő software használati kézikönyve 2009-ben megjelent magyar fordításban⁷. A kézikönyvben nagyon sok olyan magyarra lefordított terminust olvashatunk, amelyeket én kutatásaim során soha nem olvastam használatban a zenészeknél. Tehát a fordító önálló gondolata alapján lefordította ezeket a terminus technicusokat magyarra, ami egy súlyos hiba, mivel a gyakorlatban való használatból ezek igen távol állnak. A könyv teljeskörű vizsgálatának még nagyon a kezdetén tartok, ezért csak azt tudom jelenleg megfogalmazni, amit tervezek ezzel kapcsolatban. Tehát szeretném felvenni a kapcsolatot a fordítóval, Borosi Gáborral, és megkérdem, hogy mi alapján döntött a fordítások mellett (valamint hogy ő alapvetően mennyire szakmabeli, mivel az is elképzelhető, hogy egy úgymond egyszerű fordító kezébe adták a kötete és persze nem tudott mit kezdeni a számára idegen kifejezésekkel). Ilyen példa a könyvből: *routing* = *jelútválasztó* (Delaney 2009: 6), de pár oldalt lapozva már ugyanerre a fogalomra a *jelvezetés* (Delaney 2009: 12) jelentést adja meg. Így természetes, ha egy ilyen kézikönyvben ekkora a félreértési lehetőség, hogy a szakmabeli beszélőközösség nem egységesen használja az egyes terminusokat.

Tehát összességében nem szeretnék csak magyarítási folyamatot elindítani, hanem önmagában a terminológiai normát valamilyen módon megteremteni. Ebbe az is beletartozik, ha a fonetikus átírást használjuk, azonban akkor ez legyen lefektetve szabályként, mivel addig, amíg ez nem jön létre, a nyelvhasználók természetes módon nem egységesen fogják használni a nyelvet. Ezért is úgy gondolom, hogy a szótár megírása ebben a folyamatban óriási szerepet játszana. Hiszen az elkészítésével a lefektetett szabályoknak köszönhetően a

⁵ Érttem ezen az egyes kifejezések igen idegen hatását.

⁶ <http://www.ableton.com/>

⁷ Delaney, Martin. *Ableton Live. Kézikönyv + tippek és trükkök a 6-os verzióhoz*. Ford.: Borosi Gábor. Budapest, RetroMedia, 2009.

beszélőközösség tudna mihez viszonyítani, mondhatni a kezébe veheti a normát, és az alapján használhatja az adott terminust.

Természetesen ilyenkor felvetődik bennünk a kérdés, hogy mennyire kell fentről szabályozni ezt a folyamatot. Miért nem hagyjuk egyszerűen a folyamatot magától kialakulni és a nyelv természetes szelekcióját (illetve a nyelvhasználókét) meghagyni? Kutatási tapasztalataimból kiindulva sajnos azt érzékeltém, hogy ez a folyamat nehezen megy természetesen. Úgy érzem, hogy egy megfelelő normával kiküszöbölhetők a megértési zavarok és a megosztott terminushasználat.

Mindezt a szótár elkészítésének lehetőségét is egy zenészekből álló csoportban látom. Én mint nyelvész csak az irányító, koordináló szerepet játszánám, illetve az általam vizsgált korpusz adatait felhasználva segíteném a munkafolyamatot.

3. Összegzés

A fentiekből láthattuk, hogy az általam vizsgált elektronikus zenei szaknyelv igen sok nyelvművelési, nyelvpolitikai kérdést vet fel.

Mindenképpen érdemesnek gondolom a terület ezen aspektusú feldolgozását is, hiszen az általam tervezett szótár megírása is önmagában nyelvpolitikai döntés hatására valósulhatna meg. A vizsgált beszélőközösség kis létszámú közösségnek mondható. Ennek ellenére érdemes a fenti kérdésekkel külön foglalkozni, hiszen nagyon sok esetben tapasztalhattam, hogy e szaknyelv igen nagy hatással van a hétköznapi nyelvre is, főleg az internetes felületeknek köszönhetően. Hiszen ezeken az oldalakon a témában naív személyek is olvashatnak, valamint a kiforrott rajongói rétegnek köszönhetően egyre inkább használják ezeket a kifejezéseket hétköznapi beszélgetéseik során is. Ezért is fontosnak tartom a terület mélyebb feltárását és terminológiai norma lefektetését.

Irodalom

- Bañcerowski J. (2003) A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Magyar Nyelvőr* 127: 277-282.
- Delanay, M. (2009) *Ableton Live. Kézikönyv + tippek és trükkök a 6-os verzióhoz*. RetroMedia, Budapest.
- Fábián P. (1999) A nyelvművelés feladatai. Glatz F. (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*: 73-78. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kurtán Zs. (2003) *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pusztai I. (1982) Szaknyelvművelésünk időszerű kérdései. *Magyar Nyelvőr* 106: 67-76.
- Szépe Gy. (1982) A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. *A technika kutatása* 5: 129-139.

Vizsgált szótárak

- Böhm L. szerk. (1990) *Zenei műszótár*. Szerk.: Böhm L. Editio Musica Budapest Zeneműkiadó Kft., Budapest.
- Dahlhaus, C. – Eggebrecht H. H. szerk. (1983) *Brockhaus-Rieman Zenei Lexikon*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Darvas G. (1978) *Zenei zseblexikon*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Eimert, H. (1981) *Das Lexikon der elektronischen Musik*. Gustav Bosse Verlag, Regensburg.
- Hölzer T. (2003) *Szórakoztató zenei lexikon*. Enciklopédia, Budapest.

Internetes hivatkozások

<http://forum.drumandbass.hu/viewtopic.php?f=3&t=3744&hilit=%C3%A9rted+mit+%C3%A9rtesz&start=20> letöltés: 2012.01.03.

<http://www.ableton.com/>

„Ádámka bealudt a kocsiban” A *be* igekötő és a neologizmusok

Englender-Virth Petra
virth.petra@pte.hu

1. Bevezető gondolatok

Nap nap után találkozunk a *be* igekötő „újszerű” használatával, sérti fülünket, ha a televízióban, buszon, ismerőseinktől olyan formákat hallunk, mint *befeszül*, *besír* vagy *beásít*. Már szinte fel sem kapjuk a fejünket, ha azt halljuk, hogy valaki *bealszik*, *bevágódik* vagy ha a bíró *befúj* egy szabálytalanságot. Némely forma talán akaratlanul–észrevétlenül saját aktív szókincsünké is vált már.

Gondolnánk-e, hogy a *be* igekötő idegennek tűnő használata nem új keletű probléma? Olyannyira nem, hogy Szily Kálmán Magyar nyelvújítási szótárában (1902) számos *be* igekötős szerkezetet jelöl meg gúny tárgyaként. A mára emelkedettnek, régiesnek tűnő *bevégezni* igét a 18. század végén még kifigurázzák (Szily 1902, 25), a *beszüntetni* igét a Nyelvőr 1874-ben megróttá (Szily 1902, 24). de újnak számítottak a *bebizonyítani* és a *beékelni* igék is.

2. A szakirodalmi háttér

2.1 Az igekötők

A magyar igekötők poliszém nyelvi elemekként foghatók fel, jelentéseik jelentésváltozás útján jönnek létre és összefüggnek egymással (Ladányi 2007, 183).

A szakirodalom az igekötőknek több funkcióját különbözteti meg: J. Soltész (1959) öt fő funkciót, az Új magyar nyelvtan (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1999, 33) hármat, a Kis magyar grammatika (Keszler–Lengyel 2002, 118) az igekötő jelentésmódosító szerepeinél három csoportra tér ki. Általában említik az igekötő irányjelölő funkcióját, szerepét, mellyel aspektust/akcióminőséget jelöl, ill. egyéb jelentésmódosító szerepét.

A fenti elemzések szintaktikai, szemantikai és morfológiai kritériumokat vizsgálnak. Modellszerűbben taglalja és az alcsoportok összefonódására határozottabban világít rá Kiefer–Ladányi (2000, 453) A strukturális magyar nyelvtanban. Az igekötőket szemantikai szerkezetük tekintetében predikátum és funktor funkcióban elemzi, megkülönböztetve egyargumentumú és kétargumentumú predikátumként való szerepét. Az elemzés az igekötők kapcsolódási mintái alapján folytatódik, vagyis az alapján, hogy milyen igecsoportok igéihez járulhatnak. Fő csoportokként az ’irányjelentés’ és a ’nem irányjelentés’ jelenik meg. Taglalja továbbá az akcióminőséget is mint az igekötős szóképzés jellemző velejáróját. Kiefer az erre vonatkozó taglalást egy későbbi művében (Kiefer 2006) pontosítja. Kiefer (2006, 185) felhívja a figyelmet arra, hogy a kategóriák nem komplementer foghatók fel, hanem a prototípus elméletnek megfelelően egymásba folynak. Sőt, időbeli folytonosságot mutatnak, egy grammatikalizációs folyamat lépéseiként értelmezendők: igekötő határozói jelentése > határozói és aspektuális jelentés > aspektuális és akcióminőség-jelentés > aspektuális jelentés.

2.2 A *be* igekötő

Figyelemre méltó Szili Katalin cikke: A *be* igekötő jelentésváltozásai I. és II. (Szili 2003). Ebben a szerző nyomon követi, hogy a *be* igekötő milyen jelentésmódosuláson keresztül válik irányjelentéssel bíró igekötőből tiszta perfektiváló elemmé. A *be* igekötős igéket az általuk alkotott szerkezetekben vizsgálja, gondolatmenetében felhasználja a kognitív nyelvészet,

Lakoff és Johnson (1980) orientációs és ontológiai metaforarendszerét. Mivel a dolgozat korpuszát szólisták képezik, nincs módomban szintaktikai elemzést végezni, nem tudok Szili modelljére támaszkodni, de több gondolatot kölcsönzök tőle. J. Soltész Katalin (1959) elemzését haladó szelleműnek, korát megelőzőnek gondolom. A *be* igekötő jelentésváltozásainak megítélése nem új keletű, ezt mutatja a szerző megjegyzése is: „Folyóiratainkban számos elszórt megjegyzés található, amelyek az igekötők egyes használatait nyelvhelyességi szempontból bírálják. (Már a Debreceni Grammatika kifogásolja a *be* igekötő használatát a *bevégezni* igében.)” (Soltész 1959, 14). Ezzel rávilágít arra, hogy a *be* igekötő esetében a perfektiváló jelentés viszonylag fiatal, jól nyomon követhető (akár a jelentésváltozáshoz társuló nyelvészeti-társadalmi megítélés is).

Soltész a tárgyalt igekötő esetében több előfordulási csoportot állapít meg (ő hetet sorszámoz meg, de több egyéb csoportra is kitér), a kategorizálás után az előfordulási gyakoriságot vizsgálja. A két szempontot összeolvasztva a következő tagolás kristályosodik ki:

I. Érezhető az igekötő eredeti jelentése:

1. eredeti jelentése,
2. belsőségbe kerülés,
3. tér/felület megtöltése.

II. Perfekció: a jelentésváltozás és a folytonosság gondolatát nyomon követhetjük Soltésznél is: a *besötétedik* igét akár ehhez, akár az I. 3. csoporthoz is sorolhatónak tartja, felhívja a figyelmet arra is, hogy az I. 2. csoportot is értelmezhetjük perfektívként. (Soltész 1959, 115)

III. Jelentésmódosítás különböző fajtái

1. Az „aktuális” nyelvhasználatra vonatkozóan Soltész (1959, 116) a következő vonulatokat figyeli meg:

a *be*-s alak az ige többi igekötős alakja mellett:

- valami más, új árnyalatot fejez ki,
- nem fejez ki mást, kiszorítja a régit,
- olyan igékhez is járul, amelyek azelőtt egyáltalán nem voltak használatosak igekötővel,
- sajátos szerephez jut csoportnyelvekben: műszaki nyelv (technika), diáknyelv.

2. a *be* hivatalos funkciója: hivatalos tevékenységeket jelölő *be*-s kifejezések.

3. lerészegedést jelentő *be* igekötős igék.

Az előfordulási arányokat vizsgálva Soltész (1959, 123) arra a megállapításra jut, hogy a perfektíót kifejező igekötős igék száma némi gyarapodást mutat, rávilágít arra, hogy ez különösen bölcséleti művekre, vagyis elvont tartalmú írásokra igaz, a harmadik csoport esetében a növekedés azonban jelentősnek mondható, Soltész (1959, 123) ezt a *be* hivatalos nyelvhasználatának (III.2) számlájára írja.

Cikkében Nádasdy (2002) szintén a *be* igekötő újfajta használatával foglalkozik. Megállapítja, hogy ebben az esetben nem beszélhetünk perfektív funkcióról, mint a *beperel*, *bearanyoz* stb. esetében, mivel ezek jelentése nem a cselekvés befejezett, lezárt voltát emeli ki.

A *be* olyan igékhez társul, amelyek alapjelentésükben folyamatosak: *alszik*, *sír*, *táncol*, *hisztizik*, *smárol*, *révül*. Elveti azt a feltevést, miszerint ezek inchoatív igék lennének, hiszen ezt a jelentést az *elalszik* igével fejezzük ki, véleménye szerint a *bealszik* igének van egy plusz

jelentése: 'a cselekvésben való elmerülés', álláspontja szerint ugyanez figyelhető meg a *beszomorkodik* ige esetében is. Megoldásként egy új kategóriát, a 'szubmerzív akcióminőség' bevezetését javasolja, amellyel 'belemerülést' jelölhetünk tipikusan imperfektív alapigék esetében. E rövid, a Magyar Narancs című hetilapban megjelent cikknek jelentős hatása volt a szakirodalomra, hiszen mind Kiefer (2006), mind Ladányi (2007) csatlakoztak az új kategória gondolatához. Továbbá kiemeli, hogy a *be* igekötőnek mint stiláris kifejezőeszköznek is szerepet kell tulajdonítanunk.

A strukturális magyar nyelvtan (2000, 484) és Ladányi (2007) a *be* igekötő kapcsolódási mintáinál a következő kategóriákat állapítják meg (az alkategóriák vázolásától eltekintek). A *be* igekötő jelentései:

Irányjelentésben:

1. Befelé= vminek a határán belülrre, belsejébe, közepébe

Nem irányjelentések:

2. teljesség (totalitás): nagy/teljes területet/felületet érintve

3. telítettség (szaturativitás): relatíve nagy vagy kielégítő mértékben végzett cselekvés (pl. *beborozik*, *bereggelizik*)

Ladányi (2007, 263) a *be* igekötős neologizmusokat elemzi, ennek során megállapítja, hogy a fenti kategóriák a neologizmusokat tekintve is termékenyek, azonban némileg kiegészítésre szorulnak.

3. *Be* igekötős szerkezetek

3.1 A magyar nyelvújítás szótárában

Szily (1902, 21) 20 szót vett fel szótárába, melyekben szerepel a *be* igekötő. Ezek a következők: *beadvány*, *bebizonyítani*, *beczikkelyezni*, *beékelni*, *befolyás*, *begyakorolni*, *behozni* (*felzárkózni értelemben*), *belátás*, *benyomás*, *beperelni*, *beszámítás*¹, *beszerezni*, *beszüntetni*, *betáblázni*, *betanulni*, *betartani*, *betéve*, *bevégezni*, *bevételezni*, *bevonat*. Mindezek a szavak megtalálhatók a Magyar Értelmező Kéziszótár első kiadásában (1972).

Munkája második felében Szily (1902, 392) a nyelvújításos szavakat, ill. azok egy részét az alkalmazott névszóképzők, ill. egyéb képzésmódok szerint rendszerezi, az igekötős szerkezetekre nem tér ki. Természetesen a fenti szavak újdonsága nem minden esetben (csak) az igekötő újszerű alkalmazásával magyarázható. A szavak elemzése során problémaként merül fel, hogy néha nem teljesen világos a szó akkori jelentése.

A felsorolt nyelvújításos szavakat több szempont szerint is csoportosíthatjuk, így az igekötő funkciója, a szó származtatása szerint.

Soltész szempontrendszere alapján az új szavakat a következőképpen csoportosíthatjuk:

<u>osztályozás Soltész alapján</u>	<u><i>be</i> igekötős szerkezetek A magyar nyelvújítás szótárában</u>
I. Érezhető az igekötő eredeti jelentése	
1. eredeti jelentése	
2. belsőségbe kerülés	<i>beékel</i>
3. tér/felület megtöltése	<i>bevonat</i>
II. Perfekció	<i>behozni</i> , <i>belátás</i> , <i>beszerezni</i> , <i>betanulni</i> , <i>bebizonyítani</i> , <i>bevégezni</i> stb.
III Jelentésmódosítás különböző fajtái	

¹ *beszámít*/*beszámítható*/*beszámíthatatlan*formában maradt fenn

1. Az 'aktuális' nyelvhasználat - valami más, új árnyalatot fejez ki - a <i>be</i> -s alak nem fejez ki mást, kiszorítja a régít - olyan igékhez is járul, amelyek azelőtt egyáltalán nem voltak használatosak igekötővel - sajátos szerephez jut csoportnyelvekben: műszaki nyelv (technika) diáknyelv	<i>befolyás, begyakorolni, behozni, belátás</i> (korábban nem egészen ebben a jelentésben 'általlátás'), <i>benyomás, beszerezni, betanulni, betartani, betéve</i> <i>bebizonyítani</i> (vs. <i>megbizonyítani</i> - perfekció) ? <i>bevégezni</i> (<i>elvégezni</i>) <i>beékelni</i> (korábban csakis <i>ékezeni</i>), <i>begyakorolni</i>
2. a <i>be</i> hivatalos funkciója	<i>beadvány, bebizonyítani, becikkelyezni, beperelni, beszámítás (beszámítható), beszüntetni, betáblázni, betartani, bevételezni, bevégezni</i>
3. Lerészegedést jelentő <i>be</i> igekötős igék	

A csoportosítás során igazolódott Soltész két megállapítása: egyrészt, miszerint a perfektív funkció szinte minden csoportot átsző (Soltész 1959, 115), így csatlakozhatunk Kieferhez (2006, 48), aki minden megállapított csoportban kimutathatónak tartja a perfekciót. Másrészt, a *be* hivatalos funkcióján keresztül, a *be* igekötő társulhat egyazon (szak)terület megnevezéseiben használatos igékhez és így megkülönböztető szerepben, sőt új, önálló jelentéssel bír, az adott mintára pedig analógia útján új szavak képezhetők. (Soltész 1959, 118) Véleményem szerint emiatt vált a *megbizonyítani* helyett használatossá a *bebizonyítani* (Szily 1902, 21), a *törvénybe iktatni* helyett a *becikkelyezni*, esetleg a régebben a latin mintájára használatos *általlátás* helyett a *belátás*, a *törvénybe, pörbe idézni* helyett a már élő *bepanaszolni, bevádolni* mintájára az új *beperelni*.

A *be* igekötő perfektív használatát tükrözi a *bebizonyítani* ige is, melyben a *be* kiszorítja a szintén perfektív használt *meg* igekötőt.

Feltűnően magas a III./1-es csoporthoz sorolt igék száma. Amennyiben alkalmazzuk Szili látásmódját és az irányjelölő funkciót kiterjesztjük absztrakt BENT helyekre és tudomásul vesszük az alapszavak metaforikus jelentését, az igekötők értelmezhetővé válnak. (Ezzel párhuzamosan természetesen szintaktikai környezetük is megváltozik)

- a saját tulajdon mint BENT hely: *beszerezni*,

- az emberi elme, tudat (esetleg tudás?) mint BENT hely: *befolyás, begyakorol* (?), *benyomás, betanulni, betéve*.

A *betanulni* mellett fennmaradt a *megtanulni* forma, bár mindkét igekötő perfektív jelentést kölcsönöz az igének, jelentésük mégsem egyezik: a *betanulni* alatt azt értjük, hogy „valamit nem logikai struktúrája alapján elsajátítani, hanem szóról szóra”. Ezt a jelentésárnyalatot vélem kihallani a *betéve* szóból is. Hasonló konkurens formákként foghatók fel a *betartani* vs. *megtartani* és a *belátni* vs. *meglátni* is. A szópárok esetében a *meg* és a *be* igekötők felcserélése a perfekción túl egy másik jelentéstöbblettel is bír, ami azonban nem bizonyul produktívnak, mint a *betanulni* esetében.

Egyedi esetet képez a *behozni*, véleményem szerint itt az igekötő használatát csupán az magyarázza, hogy a németből tükörfordítással került a magyarba.

A 20 szóból 14 esetében találtam utalást idegen eredetre, leggyakrabban tükörfordításra, ami – bár nincs rálátásom a meghonosodott nyelvújítási szavak eredetére, képzési módjára vonatkozó statisztikai adatokra – magasnak mondható. Ezek a következők:

bebizonyítani – erweisen
beczikkelyezni – inarticulare
befolyás – Einfluss (Szily (1902, 21) felhívja a figyelmet arra, hogy ezt a kortársak „szolgai fordításnak” titulálták)
begyakorolni – einexercieren
behozni – einholen
belátás – einsehen, Einsicht
benyomás – Eindruck („deákbul és németbül betű szerint fordított szó, mely nálunk teljességgel szokatlan metaphora”) Verseghytől Szily (1902, 23)
beperelni – einklagen
beszámítás – beszámítható – zurechnungsfähig
beszerezni – einkaufen, einschaffen
betáblázni – intabulare
betartani – einhalten („az „einhalten”-nak ezt a badar fordítását...”) (Szily 1902, 24)
bevételezni – vereinnahmen
bevonat – Überzug, Beschlag

A 14 szóból 12 többé-kevésbé tükörfordítással került a németből a magyar nyelvbe, az *ein*-igekötőt fordították *be*-re, ezeket a fenti táblázatban dőlt betűvel szedtem. A táblázatot ilyen szemmel vizsgálva láthatjuk, hogy a német *ein*- tükörfordítása különösen a perfektiváló és az egyéb jelentésmódosító szerepben jelenik meg.

Természetesen a fenti elemzés nem jogosít fel arra, hogy azt állítsuk, hogy a magyar *be* igekötő perfektiváló ill. metaforikus jelentését a nyelvújítás során a németből kölcsönözte. További *be* igekötős szavak eredetét vizsgálva a Benkő Loránd féle etimológiai szótárt hívtam segítségül, ez kilenc *be* igekötős szerkezetet tárgyal (Benkő 1967, 265) nem eredeti, irányjelölő funkcióban. Ezek nagy része (hét) új keletű, vagyis a 19. század közepén vagy az után jelennek meg először (több esetben szintén a német nyelvből tükörfordítással kerültek a magyarba), a legrégebbi datálású a *befejez*, mellyel 1527-ben jelenik meg először a *be* igekötő perfektiváló szerepe. A fenti iránymutató adatok tükrében bizton kijelenthetjük, hogy a német nyelvből kölcsönzött tükörszavak hozzájárultak a *be* igekötő perfektiváló és jelentéskiterjesztő szerepének elterjedéséhez a nyelvújítás idején.

3.2 Napjaink nyelvhasználatában

A bevezető részben felvetett modern kori probléma jól tükrözi, hogy a *be* igekötő szerepváltozása korántsem tekinthető lezártnak, sőt, napjainkban virágkorát éli. A mai *be* igekötős szavak részben illeszkednek a 19. században megkezdődött jelentésváltozáshoz, így a BENT hely kiterjesztésével számos új szó jön létre, például:

- a gép mint BENT hely: *beadagol*, *beüt*, *betölt*, *bezúz*, *begépel*,
- a sportban a játékmű mint BENT hely: *bead*, *beível*, *bevarr*, *bepasszol*,
- tudat mint BENT hely: *bedumál*, *beugrik*,
- közösség mint BENT hely: *beválogat*, *beverekedi magát*.

A *be* igekötő speciális fogalomkörökhöz társul:

- „lerészegedést” jelentő *be* igekötős igék (Soltész III.3): *beitalozik*, *berúg*, *becsiccsent*, *befüvezik*, *bedrogozik*.

Részben pedig új irányba fejlődnek: *bealszik*, *bedurcizik*, *behisztizik*, *besír*. Ezeket a szakirodalom 'szubmerzív akcióminőségűnek' tekinti (*elmerül valamiben*, l. fent), kutatása nehézkes, hiszen a szavak jelentése még nem lexikalizálódott, nehéz elválasztani az okkazonalizmusokat és az uzuálissá vált formákat, továbbá néha jelentésük is kérdéses (*bealszik*: mély álomba merül / *elalszik*, de ez a tevékenység nem volt kívánatos – pl. „A gyerek bealudt a kocsiban.”)

4. Összefoglalás

A dolgozat a *be* igekötő használatával foglalkozik neologizmusokban, a téma aktualitását az igekötő mai használatának sajátosságai adták.

A szakirodalomra és szótárakra támaszkodva vázolta az igekötő jelentésének és funkciójának változását, különös hangsúlyt fektet a nyelvújítás korára, mivel ebben az időben terjedt el az igekötő perfektív használata. Rámutat arra, hogy ehhez német nyelvi minták erősen hozzájárultak, a nyelvfejlődés azt mutatja, hogy a magyar nyelv e jelentésváltozásra fogékony volt. Napjainkban különösen produktívnak bizonyul a kreatív nyelvhasználat az igekötő további jelentés-kiterjesztésében, amire a szakirodalom és a laikus irodalom is reflektál. A ma modernnek számító nyelvhasználat kutatása a jelenség újdonsága miatt nehezen kutatható, de mindenképpen érdekes téma.

Irodalom

- Benkő Lóránd főszerk. (1967) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet A-GY*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss – Kiefer – Siptár (1999) *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- J. Soltész Katalin (1959) *Az ősi magyar igekötők*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler – Lengyel (2002) *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer – Ladányi (2000) Az igekötők. Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. kötet, Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2006) *Aspektus és akcióminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária (2007) *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992 (kilencedik, változatlan kiadás; első kiadás: 1972)
- Nádasdy Ádám (2002). *Besír, beröhög*. *Magyar Narancs*, 2002/08/29, p. 40
- Szily Kálmán (1902) *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszecenytterv.gov.hu
06 40 638 638

MAGYARORSZÁG MEGÚJUL

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.